

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕРЕДА МАКСИМ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 340.12

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВО НА МИРНІ ЗІБРАННЯ:
ТЕОРЕТИЧНІ, ПРАКТИЧНІ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилення на відповідне джерело
_____ М. Л. Середя

Науковий керівник: **КОЗЮБРА Микола Іванович**, доктор юридичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Середа М. Л. Право на мирні зібрання: теоретичні, практичні та порівняльно-правові аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2019.

Узагальнений короткий виклад змісту дисертації. У дисертації досліджується право на свободу мирних зібрань, його генезис і розвиток, практика національних та міжнародних судів щодо реалізації цього права. На підставі дослідження зроблено узагальнення та вироблено рекомендації щодо зміни національного законодавства і практики.

Розділ I «*Право на мирні зібрання: етапи становлення та розвитку, природа та ознаки*» присвячено дослідженню розвитку інституту права на мирні зібрання у його історичному та правовому аспектах. У розділі розкрито питання генезису свободи мирних зібрань, простежено процес його перетворення з моральної категорії у суб'єктивне право на прикладі провідних західних країн, а також України, Росії та держав Далекого Сходу; визначено сучасні тенденції розвитку цього права. Автор аналізує ознаки, сукупність яких дозволяє визначати певне суспільне явище як мирне зібрання та робить висновок, що мирні зібрання як юридична категорія характеризуються: а) усвідомленою (осмисленою) зустріччю групи осіб, б) метою якого є публічне висловлення або формулювання спільних поглядів в) у певному фізичному місці (території, маршруті) г) що проходить у мирний спосіб. Досліджується також співвідношення права на мирні зібрання з правом на свободу вираження поглядів, правом на свободу об'єднань, правом на колективне звернення та

правом на повстання, аналізуються підходи вчених до дискусійних питань класифікації права на мирні зібрання.

У розділі II *«Міжнародні стандарти з прав людини та їх особливості щодо права на мирні зібрання»* проаналізовано місце права на мирні зібрання у системі міжнародних стандартів прав людини та зроблено порівняльно-правовий аналіз практики Європейського суду з прав людини. Зокрема, дисертант зробив висновок, що міжнародні стандарти права на мирні зібрання є складною дворівневою структурою. З одного боку вони складаються з сукупності еталонних принципів та норм, щодо яких держави надають безпосередню або опосередковану згоду. З іншого боку до них належить норми, що розвивають, конкретизують та уточнюють положення щодо захисту права на мирні зібрання, які знаходять своє відображення у документах авторитетних міжнародних організацій та установ, що займаються правами людини. До таких найбільш авторитетних джерел м'яких міжнародних стандартів права на мирні зібрання передусім належать документи, підготовлені експертами Венеційської комісії, БДПЛ ОБСЄ та офісом Спеціального доповідача ООН з питань права на свободу зібрань та асоціацій. У розділі автор також узагальнює підходи Європейського суду з прав людини щодо свободи мирних зібрань відповідно до критеріїв, які використовує Суд під час розгляду по суті скарг про порушення статті 11 Конвенції.

У розділі III *«Право на мирні зібрання в Україні: стан забезпечення та перспективи його удосконалення»* проаналізовані недоліки українського законодавства та практики щодо свободи мирних зібрань, запропоновано шляхи їх вирішення. Зокрема, зроблено висновок, що джерела права на мирні зібрання, які використовуються сьогодні, містять чимало прогалин, суперечностей та характеризується високим ступенем невизначеності. Такий стан речей у вітчизняному законодавстві порушує принцип правової визначеності, відкриває широке поле для зловживань, і не дає змоги громадянам з достатнім ступенем вірогідності передбачити наслідки своєї

поведінки, правомірної чи протиправної. Для виправлення цих недоліків автор на підставі дослідження національного та іноземного законодавства та практики пропонує внести низку змін до національного законодавства.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у сукупності одержаних даних щодо об'єкту дослідження, які становлять пізнавальну цінність, а також дозволяють вирішувати актуальні питання у сфері забезпечення та захисту свободи мирних зібрань в Україні. Зокрема:

вперше:

- прослідковано процес перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії на суб'єктивне право у контексті культурно-історичних особливості суспільств та країн Європи, Америки та Азії. Зроблено висновок, що розвиток у суспільстві ідей політичного лібералізму та поширення конституційного парламентаризму є визначальним для утвердження права на свободу мирних зібрань як суб'єктивного права;

- систематизовано практику Європейського суду з прав людини щодо свободи мирних зібрань відповідно до критеріїв, які використовує Суд під час розгляду по суті скарг про порушення статті 11 Конвенції. За результатами узагальнення сформульовано таку послідовність викладу підходів Європейського суду щодо мирних зібрань: а) аналіз наявності втручання у право на свободу мирних зібрань б) законність втручання в) легітимність цілей втручання г) необхідність втручання у демократичному суспільстві;

- з урахуванням особливостей української судової практики щодо мирних зібрань, визначено рекомендації щодо виправлення недоліків у правозастосуванні. А саме: уникати розширювального тлумачення визначених Конституцією підстав для обмеження свободи зібрань, використовувати підходи Європейського суду щодо використання принципу пропорційності під час балансування інтересів учасників мирних зібрань та інших громадян тощо;

- запропоновано основні напрями удосконалення правового регулювання свободи мирних зібрань в Україні з урахуванням змін у правозастосуванні після подій «Революції Гідності». Зокрема: закріпити

позитивні обов'язки держави щодо проведення мирних зібрань на законодавчому рівні; визначити порядок і строки повідомлення про проведення мирних зібрань для тих випадків, коли організатори мирних зібрань потребують від держави виконання позитивних обов'язків; скасувати дискримінаційне регулювання щодо організації мирних зібрань представниками трудових колективів тощо;

дістали подальшого розвитку:

- розуміння поняття «мирні зібрання» як правового явища, що характеризується: а) усвідомленою (осмисленою) зустріччю групи осіб, б) що відбувається з метою публічного висловлення або формулювання спільних поглядів в) у певному фізичному місці (території, маршруті) г) та проходить у мирний спосіб;

- аргументація, яка дозволяє визначити співвідношення права на свободу мирних зібрань з суміжними правами та свободами;

- розуміння сучасних тенденцій права на мирні зібрання, зокрема, щодо посилення ролі міжнародних організацій, судових та квазісудових установ у гарантуванні права на мирні зібрання на глобальному рівні;

удосконалено:

- аргументацію, відповідно до якої право на мирні зібрання слід відносити до індивідуальних прав людини, що реалізується шляхом колективних дій;

- розуміння міжнародних стандартів права на мирні зібрання як явища з дворівневою структурою; з одного боку вони складаються з сукупності еталонних принципів та норм, щодо яких держави надають безпосередню або опосередковану згоду, з іншого – до них належить норми, що розвивають, конкретизують та уточнюють положення щодо захисту права на мирні зібрання, які знаходять своє відображення у документах авторитетних міжнародних організацій та установ, що займаються правами людини;

- теоретичні висновки щодо зв'язку позитивних обов'язків держави щодо мирних зібрань та рівня поінформованості держави про заплановане проведення мирних зібрань;

- аргументацію, відповідно до якої право на мирне зібрання хоча і може бути елементом політичної дії та розглядатися як непрямий еквівалент участі у державних справах, однак віднесення його до прав «громадян» суперечитиме правовій природі цього права.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання отриманих результатів у таких сферах:

у науковій – для поглиблення наукових знань щодо правової природи явища «мирні зібрання», його сутнісних ознак та генезису, а також щодо класифікації права на свободу мирних зібрань та його співвідношення з суміжними правами;

в освітній – для сприяння навчальному процесі при вивченні курсів та спецкурсів із загальної теорії права, конституційного права та прав людини;

у правозастосовній – для подолання виявлених недоліків у реалізації права на мирні зібрання та його судового захисту;

у нормотворчій – для заповнення прогалін у законодавчому регулюванні щодо забезпечення права на свободу мирних зібрань в Україні.

Ключові слова: право на мирні зібрання, свобода мирних зібрань, генезис права на мирні зібрання, практика Європейського суду з прав людини щодо мирних зібрань, напрямки удосконалення законодавства щодо мирних зібрань

ABSTRACT

Sereda M. L. The right to peaceful assembly: theoretical, practical and comparative aspects. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for obtaining a Candidate Degree in Legal Sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 12.00.01 "Theory and History of State and Law; history of political and legal studies ". - National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, 2019.

The dissertation examines the right to freedom of peaceful assembly, its genesis and development, the practice of national and international courts in the exercise of this right. Based on the research certain conclusions and recommendations concerning national legislation and law enforcement have been made.

Section I "The Right to Peaceful Assemblies: Stages of Establishment and Development, Nature and characteristic features" is devoted to the study of the roots of the Institute of the Right to Peaceful Assemblies in its historical and legal aspects. The section deals with the issue of the genesis of freedom of peaceful assembly, the process of its transformation from a moral category into subjective right through cultural context of the leading western countries, as well as Ukraine, Russia and the Far East States. The author analyzes the characteristic features, the totality of which allows to determine a certain social phenomenon as a peaceful assembly and concludes that peaceful assemblies as a legal category are characterized by: a) conscious meeting of a group of persons; b) whose purpose is to publicly express or formulate common views; c) in a certain physical place (territory, route) d) in a peaceful manner. The significant part of the Section I devoted to correlation between the right to peaceful assembly with other fundamental rights such as the right to freedom of expression, the right to freedom of association, the right to collective appeal and the right to uprising against tyrannical government.

In Section II "International human rights standards and their peculiarities regarding the right to peaceful assembly" the author analyzed the place of the right to peaceful assembly in the system of international human rights standards and made the conclusion that the international standards on the right to peaceful assembly are a complex two-tier structure. On the one hand, they consist of a set of reference principles and norms for which States provide direct or indirect consent. On the other

hand, they include rules for developing, specifying and clarifying the provisions for the protection of the right to peaceful assembly, which are reflected in the documents of authoritative international organizations and institutions dealing with human rights. Among the most authoritative sources of soft international standards for the right to peaceful assembly are, above all, documents prepared by the experts of the Venice Commission, the OSCE ODIHR and the Office of the UN Special Rapporteur on the right to freedom of assembly and association. In the section, the author also summarizes the approaches of the European Court of Human Rights regarding the freedom of peaceful assembly in accordance with the criteria used by the Court when considering the merits of complaints about violation of Article 11 of the Convention.

Section III "The Right to Peaceful Assemblies in Ukraine: the current legal status and prospects for its improvement" devoted to analyses of the defects of Ukrainian legislation, law enforcement as well as the court practice concerning the right to peaceful assembly. On the basis of the research it is concluded that the sources of the right to peaceful assemblies, which are used today, contain many gaps, contradictions which leads to high degree of uncertainty. This situation in the domestic legislation violates the principle of legal certainty, opens a wide field for abuse and does not allow citizens with a sufficient degree of probability to predict the consequences of their behavior, whether lawful or unlawful. In order to fix these defects the author proposes to adopt necessary changes to national legislation based on the study of national and foreign law and practice.

The scientific novelty of the results of the study is based on the aggregate of the data on the object of research, and also allows to solve topical issues in the field of protection of freedom of peaceful gatherings in Ukraine. In particular:

For the first time:

- The process of transformation of the right to peaceful assembly from moral category to subjective right through the cultural context and national peculiarities of societies and countries in Europe, America and Asia has been

explored. It is concluded that the development of ideas of political liberalism in the society and the expansion of constitutional parliamentary system is decisive for the establishment of the right to freedom of peaceful assembly as a subjective right;

- the practice of the European Court of Human Rights regarding the freedom of peaceful assembly has been systematized in accordance with the criteria used by the Court when considering the merits of complaints about violation of Article 11 of the Convention. As a result of the such synthesis, the author formulated the following order of European Court of Human Rights practice on the freedom of peaceful assembly: a) an analysis of the existence of interference with the right to freedom of peaceful assembly b) the legitimacy of interference c) the legitimacy of the objectives of intervention d) the necessity for interference in a democratic society;
- the number of recommendations for correcting defects in the court practice on the right to peaceful assembly has been made. Among them: to avoid expansive interpretation of the constitutional grounds for limiting freedom of assembly, to use the approaches of the European Court regarding the use of the principle of proportionality in balancing the interests of participants in peaceful gatherings and other citizens, etc.;
- the author proposed main directions of improvement of legal regulation of freedom of peaceful assembly in Ukraine taking into account changes in the law enforcement after the events of the "Revolution of Dignity". The main proposals are following: to formulate the positive obligations of the state regarding the right to peaceful assembly in the legislative level; to determine the procedure and terms for the announcement of the holding of peaceful gatherings in cases when the organizers of peaceful assembly require the state to perform its positive duties; to abolish discriminatory regulation of the organization of peaceful gatherings by representatives of labor collectives, etc.

Received further development:

- Understanding of the concept of "peaceful assembly" as a legal phenomenon, characterized by a) conscious meeting of a group of persons; b) whose purpose is to publicly express or formulate common views; c) in a certain physical place (territory, route) d) in a peaceful manner.
- Reasoning which allows to determine the correlation between the right to peaceful assembly and other related fundamental rights.
- Determination of the current trends in nowadays development of the right to peaceful assembly, in particular, the strengthening of the role of international organizations, judicial and quasi-judicial institutions in guaranteeing the right to peaceful assembly at the global level.

The author improved:

- Argumentation according to which the right to peaceful assembly should be attributed to individual human rights, which is realized through collective action;
- Understanding of international standards on the right to peaceful assembly as a complex two-tier structure. On the one hand, they consist of a set of reference principles and norms for which States provide direct or indirect consent. On the other hand, they include rules for developing, specifying and clarifying the provisions for the protection of the right to peaceful assembly, which are reflected in the documents of authoritative international organizations and institutions dealing with human rights.
- Theoretical conclusions according to which there is a strong connection between the state's duty to perform positive obligations on peaceful assemblies and level of awareness of the state that such an assemblies has been planned;
- Argumentation that the right of peaceful assembly should be attributed to human rights instead of citizenship rights. Although in some cases right to peaceful assembly could be perceived as an element of political action and therefore be regarded as an indirect equivalent of participation in public affairs

but nevertheless the attribution of it to the rights of "citizens" would be contrary to the legal nature of this right.

The practical significance of the results of the research is the possibility of using its outcomes in the following areas:

- in science – to deepen scientific knowledge of the legal nature of the phenomenon of "peaceful assembly", its essential features and genesis, as well as the classification of the right to freedom of peaceful assembly and its correlation with related rights;
- in education – to facilitate educational process by providing materials for general and special courses on theory of law, constitutional law or human rights courses;
- in law-enforcement – to overcome the identified defects in the practice of judiciary and law-enforcement organs concerning peaceful assemblies;
- in law-making – to fill the identified gaps and defects in the legislative regulation of the right to freedom of peaceful assembly in Ukraine.

Key words: the right to peaceful assembly, the freedom of peaceful assembly, the genesis of the right to peaceful assembly, the practice of the European Court of Human Rights regarding peaceful assembly, the main directions of improving legislation on peaceful assembly

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

- 1) Серета М. Перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії у суб'єктивне право. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 1. С. 178–184.
- 2) Серета М. Дотримання принципу пропорційності при блокуванні доріг у контексті реалізації права на мирні зібрання в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. - Т. 181. С. 82–86.
- 3) Серета М. Співвідношення права на свободу мирних зібрань із суміжними правами. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 4. С. 97–108.
- 4) Куйбіда Р., Серета М. Підстави для обмеження свободи мирних зібрань у практиці адміністративних судів. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 1. С. 155–163.
- 5) Серета М. Сутнісні ознаки «мирних зібрань» як юридичної категорії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Том 1. С. 39-43
- 6) Серета М. Підходи Європейського суду з прав людини щодо права на свободу мирних зібрань. *Наукові записки НаУКМА*. 2018. Том 2. С. 55-62

Апробація матеріалів дисертації:

- 1) Серета М. Пріоритетні національного законодавства щодо мирних зібрань. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 18-19 січня 2019 р.). – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. С. 6-9.
- 2) Серета М. Стан дотримання свободи мирних зібрань в Україні (тези не публікувалися). *Міжнародна конференція щодо ситуації у сфері дотримання прав людини в Україні після завершення місії БДПЛ-ВКНМ з оцінки стану справ із дотриманням прав людини* (м. Варшава, 18-19 вересня 2014 р.).

- 3) Середа М., Куйбіда Р., Трубенкова О. Свобода мирних зібрань в Україні: пошук оптимальної моделі регулювання. Видання *Democracy reporting international*. Київ. 2018. С. 1-28
- 4) Середа М., Куйбіда Р. Свобода мирних зібрань: українська версія. Науково-аналітичний звіт *Democracy reporting international*. Київ. 2017. С. 1-8.
- 5) Середа М. *Судова практика у справах про мирні зібрання 2014: старі виклики і нові тенденції*. Науково-аналітичний матеріал Центру політико-правових реформ. Київ. 2015.
- 6) Середа М. *Мирні зібрання у практиці адміністративних судів 2015: масштаби змінилися, проблеми лишилися*. Науково-аналітичний матеріал Центру політико-правових реформ. Київ. 2016.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. Право на мирні зібрання: етапи становлення та розвитку, природа та ознаки	
1.1 Еволюція права на мирні зібрання: від витоків до сучасних тенденцій	22
1.2 Сутнісні ознаки юридичної категорії «мирні зібрання»	43
1.3 Природа права на мирні зібрання	54
1.4 Співвідношення права на мирні зібрання з суміжними правами	61
Висновки до Розділу 1	74
РОЗДІЛ 2. Міжнародні стандарти з прав людини та їх особливості щодо права на мирні зібрання	
2.1 Місце права на мирні зібрання у системі міжнародних стандартів з прав людини	78
2.2 Порівняльно-правовий аналіз рішень Європейського суду з прав людини щодо мирних зібрань та їх значення для національної правової системи	90
Висновки до Розділу 2	122
РОЗДІЛ 3. Право на мирні зібрання в Україні: стан забезпечення та перспективи його вдосконалення	
3.1 Джерела права на мирні зібрання в Україні	126
3.2 Українська судова практика щодо реалізації права на мирні зібрання	149
3.3 Напрями вдосконалення законодавчого регулювання права на мирні зібрання в Україні	158
Висновки до Розділу 3	171
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ	204

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Історичне значення права на свободу мирних зібрань в Україні важко переоцінити. Адже воно є і завжди було одним і з тих фундаментальних прав, що визначають хід української історії. Ще під час національно-визвольних змагань 1917–1918 та 1990–1991 років величезні маніфестації засвідчили бажання українського народу жити в окремій суверенній державі. Водночас у 2004 та 2013–2014 роках мирні зібрання зіграли вагомую роль у превенції скочування України до авторитарних диктаторських режимів.

На сьогодні ж мирні зібрання продовжують відігравати вагомую роль у сучасному суспільно-політичному житті нашої держави. Адже вони є своєрідним містком між суспільством і владою, барометром суспільних надій і очікувань та, за влучним висловом 16-го Президента США, нічим іншим як конституційною заміною революції [201].

Попри це, увага науковців до свободи мирних зібрань як в Україні так і закордоном, хоча й зросла останнім часом, все ж є меншою аніж до інших суміжних фундаментальних прав і свобод. Британський дослідник Девід Мед якось зауважив, що важко порахувати кількість книжок в англomовному світі написаних стосовно права на свободу слова. Натомість щоб порахувати кількість книжок щодо тематики протестів і зібрань, ймовірно, не треба буде використовувати навіть пальці обох рук [1, с. 6].

Зокрема, в українських наукових працях практично немає досліджень історичного розвитку інституту мирних зібрань, які б розглядали щось інше, ніж просто історію законодавчого регулювання цього права. Потребують глибшого осмислення сутнісні ознаки категорії мирних зібрань, проблемні підходи до класифікації та співвідношення цього права з суміжними правами. Крім того, актуальним залишається питання удосконалення нормативної бази щодо реалізації свободи мирних зібрань в Україні та систематизації практики

Європейського суду з прав людини щодо мирних зібрань з метою легшого її використання у національному правозастосуванні.

До того ж в останні роки виникла потреба оновлення науково-теоретичної бази щодо права на мирні зібрання в Україні на тлі змін щодо нормативного регулювання та практики його застосування в Україні протягом 2013–2018 років.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана на кафедрі загальнотеоретичного правознавства та публічного права у межах наукового проекту «Верховенство права: стан та перспективи механізмів його реалізації в Україні» (номер державної реєстрації 0112U007427). Тема наукового дослідження обрана автором через її високу актуальність та недостатню дослідженість. Положення дисертації відповідають загальним напрямкам наукових досліджень, які здійснює кафедра за вищевказаним проектом.

Мета і завдання дослідження. *Метою наукової роботи є здійснити комплексне теоретичне-історичне дослідження права на свободу мирних зібрань, заповнити існуючі прогалини у науковому осмисленні цього права, систематизувати найкращі практики щодо умов практичної реалізації цього права, та виробити рекомендації щодо удосконалення національного нормативного регулювання у цій сфері.*

Задля досягнення цієї мети планується:

- простежити розвиток інституту зібрань, зупинившись, зокрема, на ролі народних зібрань у первісний період, у часи античності, перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії на право суб'єктивне, а також на дослідженні сучасних тенденцій розвитку права на мирні зібрання;
- сформулювати сутнісні ознаки правової категорії «мирні зібрання», викласти власні підходи щодо обов'язкових та факультативних ознак мирних зібрань з метою полегшити розмежування мирних зібрань як явища та як правової категорії;

- дослідити співвідношення права на мирні зібрання з суміжними правами;
- проаналізувати окремі проблемні питання класифікації права на свободу мирних зібрань;
- визначити місце права на свободу мирних зібрань у системі міжнародних стандартів з прав людини;
- систематизувати підходи Європейського суду з прав людини щодо свободи мирних зібрань; виробити рекомендації щодо застосування цієї практики в Україні;
- дослідити джерельну базу щодо свободи мирних зібрань в Україні; проаналізувати судову практику щодо реалізації цього права;
- підготувати рекомендації щодо удосконалення нормативного регулювання у цій сфері.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини пов'язані з становленням і функціонуванням права на свободу мирних зібрань.

Предмет дослідження становить сутнісні ознаки права на мирні зібрання, його історичний розвиток та правове забезпечення на національному та міжнародному рівнях.

Методи дослідження. Під час дослідження використовувались такі методи наукового пізнання:

- порівняльно-історичний метод (дав змогу простежити витoki та розвиток інституту мирних зібрань та особливості здобуття свободою мирних зібрань характеру суб'єктивного права у різних країнах);
- формально-правовий метод (застосувався для дослідження сутнісних ознак права на свободу мирних зібрань та проблемних питань класифікації цього права);
- порівняльно-правовий метод (дав змогу порівняти міжнародні та національні стандарти та практику щодо реалізації свободи мирних зібрань в Україні та світі);

- метод системного аналізу (використовувався при дослідженні джерел права на мирні зібрання та особливостей їх узгодження між собою);
- структурно-функціональний метод (дозволив здійснити комплексне дослідження місця права на свободу мирних зібрань у системі міжнародно-правового захисту прав людини).

Протягом усього дослідження використовувались також наукові методи узагальнення, аналогії, класифікації, порівняння тощо.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у сукупності одержаних даних щодо об'єкту дослідження, які становлять пізнавальну цінність, а також дозволяють вирішувати актуальні питання у сфері забезпечення та захисту свободи мирних зібрань в Україні. Зокрема:

вперше:

- прослідковано процес перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії на суб'єктивне право у контексті культурно-історичних особливості суспільств та країн Європи, Америки та Азії. Зроблено висновок, що розвиток у суспільстві ідей політичного лібералізму та поширення конституційного парламентаризму є визначальним для утвердження права на свободу мирних зібрань як суб'єктивного права;
- систематизовано практику Європейського суду з прав людини щодо свободи мирних зібрань відповідно до критеріїв, які використовує Суд під час розгляду по суті скарг про порушення статті 11 Конвенції. За результатами узагальнення сформульовано таку послідовність викладу підходів Європейського суду щодо мирних зібрань: а) аналіз наявності втручання у право на свободу мирних зібрань б) законність втручання в) легітимність цілей втручання г) необхідність втручання у демократичному суспільстві;
- з урахуванням особливостей української судової практики щодо мирних зібрань, визначено рекомендації щодо виправлення недоліків у правозастосуванні. А саме: уникати розширювального тлумачення визначених Конституцією підстав для обмеження свободи зібрань, використовувати

підходи Європейського суду щодо використання принципу пропорційності під час балансування інтересів учасників мирних зібрань та інших громадян тощо;

- запропоновано основні напрями удосконалення правового регулювання свободи мирних зібрань в Україні з урахуванням змін у правозастосуванні після подій «Революції Гідності». Зокрема: закріпити позитивні обов'язки держави щодо проведення мирних зібрань на законодавчому рівні; визначити порядок і строки повідомлення про проведення мирних зібрань для тих випадків, коли організатори мирних зібрань потребують від держави виконання позитивних обов'язків; скасувати дискримінаційне регулювання щодо організації мирних зібрань представниками трудових колективів тощо;

дістали подальшого розвитку:

- розуміння поняття «мирні зібрання» як правового явища, що характеризується: а) усвідомленою (осмисленою) зустріччю групи осіб, б) що відбувається з метою публічного висловлення або формулювання спільних поглядів в) у певному фізичному місці (території, маршруті) г) та проходить у мирний спосіб;

- аргументація, яка дозволяє визначити співвідношення права на свободу мирних зібрань з суміжними правами та свободами;

- розуміння сучасних тенденцій права на мирні зібрання, зокрема, щодо посилення ролі міжнародних організацій, судових та квазісудових установ у гарантуванні права на мирні зібрання на глобальному рівні;

удосконалено:

- аргументацію, відповідно до якої право на мирні зібрання слід відносити до індивідуальних прав людини, що реалізується шляхом колективних дій;

- розуміння міжнародних стандартів права на мирні зібрання як явища з дворівневою структурою; з одного боку вони складаються з сукупності еталонних принципів та норм, щодо яких держави надають безпосередню або

опосередковану згоду, з іншого – до них належить норми, що розвивають, конкретизують та уточнюють положення щодо захисту права на мирні зібрання, які знаходять своє відображення у документах авторитетних міжнародних організацій та установ, що займаються правами людини;

- теоретичні висновки щодо зв'язку позитивних обов'язків держави щодо мирних зібрань та рівня поінформованості держави про заплановане проведення мирних зібрань;

- аргументацію, відповідно до якої право на мирне зібрання хоча і може бути елементом політичної дії та розглядатися як непрямий еквівалент участі у державних справах, однак віднесення його до прав «громадян» суперечитиме правовій природі цього права.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання отриманих результатів у таких сферах:

- у науковій* – для поглиблення наукових знань щодо правової природи явища «мирні зібрання», його сутнісних ознак та генезису, а також щодо класифікації права на свободу мирних зібрань та його співвідношення з суміжними правами;

- в освітній* – для сприяння навчальному процесі при вивченні курсів та спецкурсів із загальної теорії права, конституційного права та прав людини;

- у правозастосовній* – для подолання виявлених недоліків у реалізації права на мирні зібрання та його судового захисту;

- у нормотворчій* – для заповнення прогалин у законодавчому регулюванні щодо забезпечення права на свободу мирних зібрань в Україні.

Апробація матеріалів дисертації. Результати наукової роботи були обговорені під час засідань кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також викладені у наукових працях (у тому числі опублікованих у міжнародних фахових виданнях), зокрема: «Підстави для обмеження свободи мирних зібрань у практиці адміністративних судів», «Перетворення права на

мирні зібрання з моральної категорії у суб'єктивне право», «Співвідношення права на свободу мирних зібрань із суміжними правами», «Дотримання принципу пропорційності при блокуванні доріг у контексті реалізації права на мирні зібрання в Україні» тощо.

У процесі здійснення дослідження автор брав участь у фахових обговореннях, конференціях, круглих столах та телемарафонах присвячених проблематиці свободи мирних зібрань. Зокрема, у 2013–2017 роках автор виступав на тренінгу-конференції, присвяченій системному розумінню прав людини (права на свободу мирних зібрань та права на свободу думки і слова), організована Німецькою службою академічних обмінів спільно з ГО «Німецько-український правознавчий діалог» та Центром німецького права юридичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка); підготував та виступив з доповіддю, присвяченій свободі мирних зібрань, у рамках річної доповіді «Права людини в Україні – 2014», представленою Українською гельсінською спілкою з прав людини; круглому столі, присвяченому питанням прав людини в Україні, організованим Офісом БДПЛ ОБСЄ у Варшаві, Польща.

Крім того, деякі результати цього дисертаційного дослідження використанні у дослідженні, підготовленому Центром політико-правових реформ та міжнародною організацією Democracy Reporting International «Свобода мирних зібрань в Україні: пошук оптимальної моделі регулювання», що вийшла друком у 2018 році.

Структура та обсяг дисертації. Структурно наукова робота складається з вступу, трьох тематичних розділів, які включають 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ПРАВО НА МИРНІ ЗІБРАННЯ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ, ПРИРОДА ТА ОЗНАКИ

1.1 Еволюція права на мирні зібрання: від витоків до сучасних тенденцій

Витоки права на мирні зібрання. Історія становлення природних прав людини сягає давніх часів. Більшість дослідників погоджуються з думкою, що витоки прав людини слід шукати в етичних цінностях давнини, однак, точні часові межі годі встановити. Як вдало підкреслює Мікелін Ішай, на питання про те, коли почалася історія прав людини так само складно відповісти як на питання про те, коли ця історія закінчиться [2, с. 6].

Такі ж складнощі існують і при спробі з'ясувати точний час виникнення або ж осмислення права на мирні зібрання. Проте можна з впевненістю сказати, що воно виникло задовго до його формального закріплення у будь-якому документі. Як влучно підкреслив Верховний Суд США «насправді свобода зібрань завжди була невід'ємним атрибутом громадянства за вільного уряду» [19].

Можна з певністю стверджувати, що своєрідному осмисленню права на мирні зібрання як права людини передуює довгий період існування зібрань як історичного явища. Адже зібрання як явище цілеспрямованої зустрічі людей для реалізації якоїсь спільної мети відомо людству з незапам'ятних часів. Ще древні мислителі уявляли зібрання наслідком природної потреби людей до об'єднання. Як відомо, Аристотель називав людину політичною істотою. Цицерон писав, що першою причиною зібрання чи об'єднання людей є зовсім не слабкість людей, не страх «бути розтерзаним дикими звірами», а передовсім сама «людська природа». Ця природа полягає у вродженій потребі жити разом, бо людина не схильна до усамітненого існування та самотнього блукання, тому

що людська природа уникає самотності і прагне до спілкування і союзу [18, с. 131]. Таку ж саму позицію висловлюють і більш сучасні дослідники Д.Джаретт і В. Мунд, пишучи, що акт зібрання людей виник на початковому етапі людства. Це природно для людей як соціальних істот збиратися разом і розмовляти один з одним [3, с. 8].

Загалом варто сказати, що зібрання були важливим суспільним інститутом на європейських теренах ще у період становлення і розвитку родового суспільства. Є навіть підстави стверджувати, що демократичний принцип врядування бере свій початок саме з зібрань у період родового устрою. Характерною ознакою зібрань у період ранньородової общини була абсолютна рівність різних членів общини щодо питань, які мали спільне значення. Згідно з науковими дослідженнями всі питання, які мали загальне значення для всієї общини, вирішувалися зібраннями. Так, питання на зразок збору викупу за наречену, виділення землі, організацію вирубки лісу завжди вирішувалися спільно. При цьому тільки особистий авторитет члена общини визначав його впливовість при прийнятті того чи іншого рішення [25, с. 60].

На більш пізньому етапі розвитку родової общини первісному суспільству були відомі вже кілька видів зібрань. За Л.Морганом – відомим дослідником родового суспільства, найпростішою і найнижчою формою зібрань у той період була рада роду. Це було демократичне зібрання, оскільки кожен член роду, чоловік або жінка, мав право голосу щодо всіх питань, які поставали на зібраннях. Зібрання вибирало сахемів і вождів, хранителів віри, прощало або мстилось за вбивство родичів, а також приймало рішення про прийняття в рід чужих [26, с. 46]. На другому рівні управління питання, що стосувалися спільних інтересів багатьох споріднених родів (племені) вирішувалися радою старійшин, що складалася з представників родів. Однак певна участь «народних» зібрань була і на другому рівні управління. Зокрема, Морган помітив, що у племен ірокезів, які перебували на стадії первісно-общинного устрою воїни могли виступати перед радою вождів і висловлювати

свою позицію по суспільним питанням. Те саме могли і робити жінки через вибраних ораторів [26, с. 96]. Водночас народ ще не мав право вето щодо рішень запропонованих старійшинами. У той період племінні збори суттєво відрізнялися від класичних народних зборів античних часів і скликалися лише за спеціальними цілями.

Таким чином, зібрання у період родового суспільства мали подвійну природу. З одного боку вони були своєрідним владним, установчо-розпорядчим органом приписи якого не можливо було не виконати. Адже родова організація жорстко підпорядковувала поведінку індивіда інтересам колективу, і невиконання приписів зібрань могло нести дуже тяжкі наслідки для індивіда аж до його вигнання з роду, що у ті часи означало майже неминучу смерть. Цікаво також, що зібрання у цей період надавали великого значення тому, щоб на них досягалася єдність думок з питань, які поставали на обговоренні. Тому дуже багато залежало від авторитетних людей у колективі та їх красномовства [27].

Однак з іншого боку окрім владно-розпорядчих функцій зібрання служили своєрідним майданчиком для обговорення, де кожен член роду, чи то жінка чи чоловік мав змогу висловитись і представити свою думку. Не існувало якогось іншого способу винести якесь питання на суспільне обговорення. Можна сказати, що такі родові збори у другому своєму аспекті мають деякі спільні ознаки з мирними зібраннями, як ми їх розуміємо зараз. Адже мирні зібрання це не зібрання будь-яких людей, які якимось чином згуртувались, а зібрання людей пов'язаних спільним інтересом. Вони завжди мають функцію привернення суспільної уваги, висловлення суспільної позиції з якогось питання. В умовах первісного суспільства родові зібрання були єдиною можливістю зробити це.

Порівнюючи зібрання у період родового суспільства з сучасними мирними зібраннями, можна також зауважити ще одну суттєву ознаку, яка характерна для обох явищ. І зібрання в період родового суспільства і сучасні мирні зібрання характеризуються рівністю учасників. Звичайно, в силу

авторитету думка деяких учасників могла бути більш впливовою. Однак те саме, можна сказати й про сучасні мирні зібрання, оскільки учасники зібрань дослухаються до думки організаторів не в силу якихось особливих повноважень останніх, а лише через їх авторитет.

Таким чином, можна зробити висновок, що зібрання принаймні настільки ж древнє явище як і сама організація родового суспільства. Вони склали основу первісної демократії та були з одного боку установчим органом, а з іншого слугували майданчиком для обговорення суспільних питань, де кожен член общини міг вільно висловлюватись і мав рівне право бути почутим.

Зібрання у період Античності. Збереглося чимало історичних свідчень про роль і значення зібрань громадян у часи античності. Саме у період античності був сформований та набув розквіту інститут народних зборів, який у деяких античних державах складав основу управління державою (Афіни), а у інших був допоміжним чи контролюючим органом (Спарта, Рим періоду Республіки).

Так, спартанські народні збори (апелла) формально вважалися найважливішим органом держави і виконували установчу функцію. Згідно з законодавством Лікурга, «належало час від часу скликати народні збори між Бабікою і Кнакіоном і там пропонувати рішення і розпускати збори, проте верховенство і сила нехай належить народу» [28]. Однак вирішального впливу на державні справи спартанська апелла не мала, оскільки скликалися вона нерегулярно, за потреби, до того ж громадяни могли лише затверджувати чи відхиляти постанови, запропоновані радою старійшин, але не могли вносити до них зміни чи доповнення [29, с. 206–212]. Тим більше громадяни не могли висувати на обговорення свої власні пропозиції, що робило роль народних зборів у Спарті достатньо обмеженою. Підтвердження цьому знаходимо у Плутарха: «нікому зі звичайних громадян не дозволялося представляти свої власні судження, і народ, збираючись, лише затверджував або відхиляв те, що запропонують старійшини або царі» [28].

Обмежений вплив на управління державою мали також різні види народних зборів у республіканському Римі. Так само як і у Спарті, римські народні збори не володіли вирішальним політичним впливом, хоча й відігравали значну роль у державному житті. Суверенітет народних зборів обмежувався насамперед тим, що вони скликалися нерегулярно, за бажанням сенату чи магістратів, а багато важливих питань суспільного життя вирішувалось поза ними [29, с. 246–249].

Найбільшого ж розвитку інститут народних зборів (зібрань з установчими функціями) у античний період досяг в Афінах. Афінські народні збори (еклесія) були юридично та фактично найважливішим органом держави. Характерною рисою афінських народних зборів була їхня тематичність та регулярність. З історичних джерел відомо, що збори проходили з періодичністю 1 раз на місяць, а згодом – 4 рази на місяць. При цьому перше зібрання кожного місяця було найважливішим. На ньому народ схвалював або не схвалював розпорядження органів влади, обговорював питання щодо продовольства та захисту країни, вирішував деякі інші важливі питання. Друге зібрання протягом місяця призначалося для розгляду заяв громадян. На ньому кожен громадянин міг за своїм бажанням розповісти народу про будь-які особисті або суспільні справи. Інші двоє народних зборів призначалися для розгляду всіх інших питань. Закони визначали, що на них мали обговорюватися три справи з питань релігії, три справи з питань доповідей герольдів і посольств, і три справи світського характеру [31, с. 64].

Ці особливості афінських народних зборів, коли будь-хто з учасників міг пропонувати будь-який предмет обговорення, робили ці збори схожими на сучасний інститут мирних зібрань. Очевидно, саме ці особливості дали О. Васьковській підстави для твердження, що «рівне для усіх громадян право брати участь у Народних Зборах слід вважати першою формою реалізації права на мирне зібрання» [30, с. 14]. На думку вченої, афінські народні збори володіли всебічним суверенітетом, але в той же час були не політичним

інститутом, а спільнотою громадян, яким належала вся повнота законодавчої, виконавчої та, навіть, судової влади. А крім того О. Васьковська згадує «моменти велетенського збудження та обурення тими чи іншими питаннями, що виносилися на обговорення, емоційні сплески, коли атмосфера Народних Зборів нагадувала масову демонстрацію чи мітинг» [30, с. 14].

Однак, на наш погляд, твердження про те, що афінські народні збори були не політичним інститутом, а першою формою реалізації права на мирні зібрання є щонайменше перебільшенням. І ось чому. Незважаючи на те, що народні збори скликалися регулярно, вони не могли бути організовані громадянами в будь-який час. Тематика обговорення на цих зборах була регламентована, і лише одні народні збори на місяць давали громадянам можливість самим пропонувати предмет обговорення і виступати перед народом з цих питань. Це свідчить про те, що еклесія була насамперед установчим, представницьким органом держави, чому є немало свідчень. Зокрема, такий висновок можна зробити з огляду на те, що держава турбувалася про забезпечення належної кількості осіб на народних зборах. Учасники народних зборів отримували платню, а для розгляду окремих питань встановлювався кворум у 6 тисяч чоловік. З меншою кількістю осіб збори просто не проводились. Мирні зібрання до того ж характеризуються свідомою і добровільною участю, в той час як за історичними свідченнями, в деяких випадках «для того щоб забезпечити потрібний кворум із 6000 громадян на зборах еклесії, їх буквально затирали з вулиці на мотузку пофарбованому в червоний колір» [32, с. 147]. Всі ці особливості народних зборів у Стародавніх Афінах дають нам підстави вважати еклесію насамперед політичним інститутом, що однак не виключало можливості для громадян обговорювати на них суспільно важливі чи навіть приватні питання в установлених законом межах.

Окрім формалізованих народних зборів у часи античності не бракувало і зібрань без установчих функцій. Свідчення про це ми знаходимо у античних

авторів. Так, у Стародавньому Римі крім офіційних народних зібрань у коміціях відбувалися і інші сходки населення, рішення яких не мали жодної юридичної сили. Про один з таких випадків розповідає Тит Лівій у своїй «Історії від заснування міста». У час чергового загострення боротьби між плебеями і патриціями набули популярності зібрання плебеїв на римських пагорбах для узгодження єдиної позиції, «щоб потім на форумі бути готовим до прийняття рішення і не діяти навмання» [33, с. 576]. А крім того у той час зібрання вже використовувалися як інструмент політичної боротьби. Так, між 461–462 роками під час чергової політичної кризи у Стародавньому Римі владу узурпувала група так званих децемвірів, обраних з метою обрання законів. Тит Лівій описує випадок, коли один з senatorів Горацій Борбат обурювався, що мовляв якщо децемвіри, які діють як приватні особи можуть скликати сенат, то чому йому, так само приватній особі, не скликати народ на зібрання?» [33, с. 729].

Зібрання також могли відігравати важливу функцію збереження народовладдя. В «Афінській політії» Аристотель описує випадок, коли зібрання завадили узурпації влади в країні у часи реформ Клісфена, що важливо, зробивши це у мирний спосіб. У той час Клеомен з невеликим загоном під виглядом очищення від скверни вигнав з міста 700 афінських сімей. Однак народ вчинив опір і тоді узурпатори втекли на Акрополь, а народ, оточивши їх тримав в облозі протягом двох днів. «На третій громадяни відпустили Клеомена і всіх, що були з ним, забезпечивши їм вільний вихід, а Клісфена та інших вигнанців закликали назад» [31, с. 31].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що у часи античності не бракувало зібрань як з установчими функціями так і без таких. За багатьма ознаками ці зібрання нагадували процес реалізації права на свободу мирних зібрань у сучасному його розумінні. Однак право на мирні зібрання на той час не усвідомлювалося саме як окреме право громадянина, а отже не було закріплене в позитивному законодавстві і відповідно не визнавалося офіційно.

Перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії у суб'єктивне право. У пост античний період мирні зібрання, хоча й відігравали важливу роль у суспільному житті, не мали шансу бути закріпленими в офіційному праві. Наприклад у часи феодального устрою чи абсолютизму годі було сподіватися на визнання зібрань державою. «Les affaires publiques sont les affaires du roi» (фр. – Публічні справи є справами корони) – принцип, що доволі чітко вказує на правові можливості для організації мирних зібрань за режиму абсолютної монархії [34], – найпопулярнішої форми правління у державах Європи XVI–XVIII ст. Тому до XVIII ст. згадки про мирні зібрання у писаному праві (за деякими виключеннями, наприклад, щодо цехових зібрань) здебільшого перебували у межах кримінальних санкцій, які держави встановлювали у разі їх проведення.

Тож умови для перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії на право суб'єктивне вперше виникають лише за доби пізнього просвітництва, завдячуючи, насамперед, розвитку ідей політичного лібералізму та його втіленню у визначних документах Американської та Французької революцій. Цей процес, попри певні регіональні особливості і суттєву розтягнутість у часі, мав деякі спільні риси. Так, за виключенням хіба що Англії, право на мирні зібрання здобуває суб'єктивний характер революційним, а не еволюційним шляхом, на ґрунті ідей індивідуальної свободи людини. Наприклад, у Сполучених Штатах та Франції право на мирні вперше здобуває офіційний статус наприкінці XVIII ст. як логічний наслідок Американської та Французької революцій. У німецьких державах передумови для виходу мирних зібрань з підпілля створила революція 1848–1849 років, а в Російській імперії революція 1905–1907 років.

Варто також підкреслити, що перетворення права на мирне зібрання у суб'єктивне право стало результатом розвитку і сприйняття доктрини природного права. Фундамент природно-правової концепції був закладений ще у працях античних мислителів, але лише у новий час ідея природного права

набула вигляду цілісної правової доктрини, яка і втілилася у ідеях та документах Американської та Французької революцій [35, с. 34–35]. Як влучно зазначає С. Головатий, головні документи революцій кінця XVIII століття стали юридизацією ідей політичного лібералізму [36, с. 517]. Зазначимо також, що у тих суспільствах і державах, де ідеї природного права та політичного лібералізму не стали провідними, право на мирні зібрання й досі є скоріше моральною категорією, аніж суб'єктивним правом.

Справедливим, на наш погляд, є також твердження про необхідність розглядати еволюцію права на мирні зібрання, зважаючи на історичні умови кожної конкретної держави і суспільства. Б. Лінекін якось висловив думку, що простежити еволюцію свободи зібрань можна лише помістивши цю свободу «у контекст культури» [4, с. 1]. Справді, слід звернути увагу на те, що право на мирні зібрання не здобуває суб'єктивного характеру відразу і у всіх державах. Досвід деспотичних та тоталітарних режимів свідчить про те, що навіть офіційне закріплення «права на мирні зібрання» у конституціях та законах держави ще не є запорукою того, що це право не матиме декларативний характер. Фактично, є підстави говорити про те, що процес перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії у право суб'єктивне на європейському континенті, розпочавшись у добу пізнього просвітництва, остаточно завершився лише з колапсом комуністичної системи, коли право на мирні зібрання дійсно стало суб'єктивним, а не декларативним у абсолютній більшості держав Європи.

Англія. Існує досить великий плюралізм думок щодо часу перетворення права на мирні зібрання на суб'єктивне право в Англії. Найбільш сміливим є твердження Д. Іназу, який вважає, що визнання права на мирні зібрання як політичного права в Англії є похідним від визнання права на петицію [5, с. 6]. Ця позиція ґрунтується на статті 61 Великої хартії вольностей, згідно з якою представники баронів можуть вказувати королю на образи, завдані короною, і вимагати їх негайного виправлення. У разі ж якщо цього не буде зроблено, то

барони, зібравшись разом з громадою всіх земель, можуть змусити короля виправити кривду усіма способами, у тому числі захоплюючи землі, замки тощо [37]. З цієї норми вчений зробив висновок, що право на зібрання у цьому випадку є необхідною частиною реалізації права на петицію. Дещо більш обережно висловився Дж. Сміт, який лише вказав на історичну близькість права на мирні зібрання і права на петицію в традиційному англійському праві і на неоднозначність критеріїв історичного розмежування цих прав [6, с. 361].

У свою чергу В. Матвеев пов'язує перетворення права на мирні зібрання у суб'єктивне право з розвитком англійського парламентаризму. «Враховуючи той факт, що Англія є батьківщиною парламентаризму, і що вже наприкінці XVII ст. англійському парламенту вдалося ствердити свої права на непорушній основі, і що політична свобода англійських громадян здавна спирається на правосвідомість нації, то для нас не має бути неочікуваним те, що свобода зібрань в Англії встановлюється значно раніше ніж на континенті» [34].

Однак, попри дещо ліберальніший підхід до мирних зібрань в Англії порівняно з іншими великими континентальними державами, навряд чи можна переконливо стверджувати, що в Англії це право стало суб'єктивним раніше XVII–XVIII ст. Д. Іназу, Д. Сміт, В. Матвеев, Н. Брод та інші науковці описували багато англійських законів, що принципово обмежували право на мирні зібрання. Наприклад, закон 1549 року розглядав як державну зраду участь у зібраннях принаймні 12 осіб, які зібралися з метою вимагати зміни законів держави, якщо вони не розійшлися протягом встановленого владою часу. Як зрештою підсумовує Д. Іназу «англійське право на мирні зібрання передбачало вкрай обмежені можливості для висловлення політичного невдоволення» [5, с. 8].

Таким чином еволюція права на мирні зібрання в Англії характеризується обережністю і поступовістю. Еволюція цього права тісно пов'язана з поступовою демократизацією суспільства, що органічно відбувалася з розвитком англійського конституціоналізму і парламентаризму.

США. Право на мирні зібрання має найкращі умови для перетворення у суб'єктивне право за демократичного республіканського устрою, коли участь громадян в управлінні є найвищою.

У зв'язку з цим варто згадати, що у Новій Англії існували дуже хороші умови для розвитку права на мирні зібрання. Вже у середині XVII ст. в англійських колоніях відбулося зміцнення місцевих общин, які заклали основу для встановлення республіканського устрою. Як зауважує А. Токвіль: «у XVII столітті колонії поки що продовжували визнавати верховну владу метрополії і жити за законами монархії, однак республіка уже розвивалася в рамках общини» [38, с. 48]. Токвіль також згадує про дух рівності та народовладдя, який панував на американських просторах і проявлявся у тому, що «будь-які громадські справи, які стосувалися інтересів усієї громади, обговорювалися, як і в Афінах, на центральному майдані або на громадських площах». Важливо також те, що громадяни могли ініціювати збори общини, і представники влади не могли ігнорувати ці вимоги [38, с. 62].

Окрім розвитку общин, велику роль у становленні права на мирні зібрання, на думку американських вчених, зіграла розвинена таверна культура. Б. Лінекен бачить традиції таверного обговорення в англійських колоніях необхідним підґрунтям для становлення права на мирні зібрання як суб'єктивного права. Дослідник звертає увагу на поширеність таверної культури в майбутніх Сполучених Штатах, а також на те, що «таверни використовувалися для практично будь-якої публічної мети: для обміну інформацією між відвідувачами, розповсюдження преси, проведення мирних зібрань з політичною чи соціальною метою, громадських обговорень, зборів громадських об'єднань тощо [4, с. 2]. На цьому ж акцентує увагу також і Н. Брод, який називає таверни центральним місцем політичного та соціального життя колоній [7, с. 179]. Важливо, що на той час в тавернах існували приміщення для проведення публічних акцій, які могли відвідувати всі охочі.

Враховуючи те, що можливості вуличних акцій були дуже обмежені, саме таверни служили основним місцем проведення мирних зібрань.

Ще одним стимулом раннього перетворення права на мирні зібрання у суб'єктивне право на американських землях дослідники справедливо називають політичні умови, які існували на той час. «Право людей на зібрання і консультування щодо свого загального блага у цій країні служило одним з найкращих способів викривання британських законодавців у їх невинуватих спробах додаткового оподаткування колоній без їх на те згоди» [4, с. 15]. Враховуючи той факт, що колонії не мали представників у Британському парламенті, право на мирні зібрання було чи не єдиним способом донесення настроїв колоністів до британського уряду.

Зважаючи на сприятливі умови для розвитку права, саме у Сполучених Штатах право на мирні зібрання вперше було визнано офіційно. Ще до прийняття Біля про права у 1791 році, право на мирні зібрання було закріплене у Конституціях 5 штатів. Так, Конституції Нью-Хемпшера (1776 р.) та Массачусетса (1780 р.) забезпечили *«право людей, впорядковано і у мирний спосіб, проводити мирні зібрання для консультацій щодо загального блага, а також для інструктування своїх представників, для висловлення прохань до законодавчого органу, шляхом подання петиції або висловлення протесту»* [7, с. 177]. Такі ж гарантії забезпечували Конституції Північної Кароліни (1776 р.), Пенсільванії (1776 р.) та Вермонту (1777 р.): *«Люди мають право збиратися разом, для консультації щодо свого загального блага, для інструктування своїх представників, для звернення до законодавців щодо відшкодування завданих образ»* [7, с. 177].

Увінчало визнання права на мирні зібрання як суб'єктивного права на всій території Сполучених Штатів Америки прийняття перших 10 поправок до Конституції США, відомих також як Біль про права. Праву на мирні зібрання була присвячена I поправка до Конституції. Відповідно до неї:

«Конгрес не має права видавати закони щодо впровадження будь-якої релігії чи заборони вільно сповідувати її, а також не має права видавати закони, що обмежують свободу слова, друку і права народу мирно збиратися і звертатися до уряду з проханням усунути якусь кривду» [40].

Франція. Перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії на суб'єктивне право у Франції стало можливим завдяки Великій французькій революції. До цього часу, питання про визнання за громадянами права на проведення публічних зібрань і участі в принципі не могло постати у «законодавстві старого порядку». Старий режим ревниво оберігав свої прерогативи і держава не визнавала за громадянами права цікавитися будь-якими громадськими справами, які виходять за межі вузького кола особистих інтересів [34].

Першим спробам нормативного закріплення права на мирні зібрання у Франції дала початок Декларація прав людини і громадянина 1789 року. Хоча Декларація і не містила прямого посилання на право на свободу мирних зібрань, його можна вивести з права на свободу слова у силу спорідненості цих прав. Так, відповідно до статті 11 Декларації: «Вільне вираження думок і поглядів є одним з найбільш дорогоцінних прав людини; кожен громадянин через це вільно висловлюватися, писати, друкувати, відповідаючи лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом» [41, с. 26–29]. Зважаючи на те, що Декларація визнавала за кожним громадянином право вільно висловлювати свої погляди, не має жодних підстав стверджувати, що вона якимось чином обмежувала людей у вільному вираженні своїх переконань, коли вони збиралися разом. Таким чином, визнаючи за кожним право на свободу слова, Декларація прав людини і громадянина визнавала і свободу зібрань. Це впливає не з тексту, а з духу Декларації.

Втім, попри відсутність прямої згадки про свободу мирних зібрань у Декларації прав людини і громадянина, питання про нормативне забезпечення цього права постало досить швидко. Так, право на мирні зібрання вперше

забезпечувалося в законі про общинний устрій від 14 грудня 1789 р. Згідно з статтею 62 Закону: «Громадяни, які користуються активним виборчим правом мають право збиратися мирно і без зброї для напрацювання петицій і послань суспільним установам, департаментській і окружній владі, законодавчим зборам або королю за умови завчасного сповіщення посадовим особам про час і місце зібрань, а також за умови відсилання в якості депутатів для надання петицій і послань не більше 10 громадян» [34]. Вже 1791 року право на мирні зібрання було закріплено у Конституції. Розділ 1 Конституції Франції від 03 вересня 1791 р. визнавав «свободу громадян збиратися в громадських місцях, зберігаючи спокій та будучи беззбройними, з дотриманням поліцейських законів» [42].

Однак незважаючи на те, що процес перетворення права на мирні зібрання у суб'єктивне право розпочався завдяки Великій французькій революції він не закінчився з її завершенням. Причиною цього стали постійні зміни політичних режимів і форм правління у Франції кінця XVIII та протягом XIX ст. Не всі з цих політичних режимів толерантно ставилися до можливості громадян брати участь у політичному житті. Вже у 1795 році Конституція Франції передбачила, що «усяке не збройне скупчення народу повинно бути розсіяно – спочатку наказом командувача, а в разі необхідності шляхом застосування збройної сили» [43]. Надалі протягом майже всього XIX ст. періоди вільної можливості проводити мирні зібрання змінювалися періодом репресій за участь у зібраннях. Фактично, XIX ст. у Франції є епохою боротьби за становлення права на мирні зібрання як суб'єктивного права у цій державі.

Німеччина. Право на свободу мирних зібрань у Німеччині вперше здобуло офіційне визнання з боку держави дещо пізніше ніж у її західних сусідах. Практично до середини XIX ст. у законодавстві різних німецьких держав зустрічаються лише окремі «каральні» постанови, які містили санкції за участь у недозволених і таємних спільнотах та зборах [34]. Свою роль у цьому відіграла політична роздробленість Німеччини, а також існування

у німецьких державах здебільшого монархічних форм правління з домінуванням виконавчої гілки влади. Як вдало підмітив німецький вчений Р. Моль: «в державах, де виконавча влада зберегла зовнішню незалежність і фактичне переважання над владою законодавчою, де участь народу в управлінні є досить обмеженою, де роль представницьких органів зводиться лише до затвердження урядових законів – там і мирні зібрання не мають політичного значення. Законодавство про право на зібрання у таких державах зводиться не стільки до забезпечення свободи, скільки до унеможливлення зловживання цією свободою» [8, с. 90, 97].

Тож передумови для офіційного визнання права на свободу мирних зібрань в Німеччині виникли лише внаслідок революції 1848–1849 років, яка в окремих німецьких землях, зокрема в Бадені на кордоні з Францією, проходила під гаслами свободи друку та зібрань [34].

Ситуація змінилася з прийняттям так званої Конституції Паульскірхе, яка передбачала «право усіх німців збиратися мирно і без зброї, без необхідності отримання якого-небудь дозволу. Народні зібрання під відкритим небом могли бути заборонені в тому випадку, якщо публічному порядку і спокою загрожувала небезпека [44, с. 91–93]. Втім, в такому вигляді як це було сформовано у Конституції, право на мирні зібрання на практиці не реалізовувалося. Наприклад, у Пруссії – безперечно найбільшій та найсильнішій державі Німецького Союзу, право збиратися мирно і без зброї без попереднього дозволу поширювалося лише на закриті мирні зібрання тобто на зібрання у приміщеннях. Стосовно ж мирних зібрань під відкритим небом, то для них потрібно було отримати попередній дозвіл і для них характерна підпорядкованість нормам поліцейського закону [34]. Цікаво, що право на мирні зібрання у сучасному праві Німеччини зберегло певні риси ще з пруських часів. Зокрема, і сьогодні право на мирні зібрання вважається автономним структурним елементом системи поліцейського права [45].

Таким чином, можна стверджувати, що право на свободу мирних зібрань у Німеччині вперше було визнано державою у середині XIX ст., хоча його реалізація супроводжувалася досить серйозними обмеженнями, а в окремі періоди історії (наприклад, у 1933–1945 роках) його узагалі було неможливо реалізувати.

Далекий Схід. Права на свободу слова, асоціації та зібрань є відносно новими для держав Далекого Сходу в силу зовсім інших культурних традицій. Наприклад, у японській мові саме слово (поняття), яке означає «права людини» з'явилося лише наприкінці XIX ст., коли ця країна відкрилася для європейських та американських ідей та технологій [46]. В імператорський період історії Китаю свобода слова і протестів також не віталася. Людям дозволялося висловлювати свою думку тільки тоді, коли їх про це просили [9, с. 199]. Промова як форма персональної поведінки та соціальної активності могла бути реалізована тільки в жорстких рамках вчення Конфуція. В свою чергу, сам Конфуцій та його послідовники ніколи не досліджували свободу слова і зібрань в своїх працях, що зумовило відсутність дискусій у Китаю на цю тематику [9, с. 199].

Тому передумови для перетворення права на мирні зібрання у суб'єктивне право на у країнах Далекого Сходу пов'язані з впливом західної цивілізації і вперше з'явилися лише на рубежі XIX–XX ст. Зокрема, Конституція Японської імперії 1889 року передбачала, що японці, з урахуванням встановлених законом обмежень, користуються свободою слова, письма, публікацій, публічних зібрань та асоціацій [47]. У Китаї аналогічні положення були закріплені у Тимчасовій Конституції Китаю, яка у статті 6 містила положення відповідно до якого народу надавалася свобода слова, дискусій, друку, а також свобода зборів і об'єднання» [48].

Таким чином, перші формулювання конституційних положень щодо права на свободу мирних зібрань у Китаї та Японії мало чим відрізнялося від аналогічних положень багатьох західних країн. Однак реалізація права

на свободу мирних у цих країнах у сучасний період все ж має суттєві особливості. Нинішня Конституція Китаю містить обмеження відповідно до якого людина може здійснювати своє право на зібрання лише у тій мірі, у якій вони не перешкоджає інтересам іншим. Для цих цілей стаття 51 Конституції Китаю передбачає, що «реалізуючи свої права і свободи, громадяни Китайської Народної Республіки не повинні наносити шкоди інтересам держави, суспільства і колективу, законним свободам і правам інших громадян» [49]. Крім того, «нанесення шкоди» на практиці не сприймається вузько. Це формулювання інтерпретується як «індивідуальне право кожного громадянина може бути захищено тільки тоді, коли всі інші фундаментальні інтереси суспільства захищені». Свобода індивіда дозволяється тільки тоді, коли задовольняються основні потреби інших людей [9, с. 212].

Менш ліберальне аніж у Європі співвідношення індивідуальних свобод і суспільного інтересу у світлі свободи мирних зібрань демонструє і японське право. Відомою у цьому зв'язку є справа щодо декрету Токіо, що постала перед Верховним Судом Японії 1960 року. У цій справі Верховному Суду належало вирішити чи відповідає Конституції положення декрету, щодо обов'язкового дозволу місцевих органів влади на проведення мирних зібрань. У результаті, Верховний Суд Японії вказав, що за загальним правилом відповідний орган місцевої влади не може не дати дозволу на проведення мирних зібрань. Однак, в окремих випадках, з міркувань забезпечення публічної безпеки та порядку місцеві органи влади вправі такий дозвіл не надати. Хоча Суд і погодився з існуванням ризиків зловживань з боку місцевої влади, проте більшістю голосів вирішив, що сама можливість зловживань не є достатньою для того, щоб визнати акт неконституційним [10, с. 1033–1034].

Підсумовуючи можна зробити висновок, що початок перетворення права на свободу мирних зібрань на суб'єктивне право припадає на рубіж

XIX і XX ст. і здійснюється під впливом західних країн. Однак не в останню чергу в силу культурних та етичних і певною мірою політичних особливостей баланс між індивідуальними і суспільними інтересами дещо зміщений у бік превалювання останніх.

Росія. Право на мирні зібрання як суб'єктивне право у Росії встановилося значно пізніше аніж в більшості європейських держав, що зумовлено об'єктивними причинами. Насамперед це пов'язано з самодержавним характером російської імперії, для якої було характерним зосередження усієї законодавчої, виконавчої та судової влади в руках самодержця. Як справедливо підмітив російський вчений-конституціоналіст Матвеев: «розширення меж права на свободу зібрань... тісно пов'язана з розвитком представницьких установ, з зміцненням їх впливу на весь хід життя держави» [34].

Фактично до початку XX ст. право на свободу мирних зібрань визнавалося лише в пам'ятках політико-правової думки, зокрема, у деяких програмних документах декабристів, які звичайно не мали жодної юридичної сили. Так, до прикладу, «Русська правда» П. І. Пестеля та конституційний проект Н. М. Муравйова, які передбачали проект перетворення Російської імперії в конституційну монархію, визнавали за підданими право на свободу мирних зібрань [50, с. 41].

Натомість у офіційному праві зібрання вважалися караними діями, які переслідувалися законом. Зокрема, А. Шевченко, М.Денісова та О.Денісова звертають увагу на те, що в 1890 році у Російській імперії був ухвалений Статут про попередження і припинення злочинів, у статті 111 якого встановлювалась заборона сходьбищ та зібрань для наради або дії, які загрожують загальній тиші і спокою оточуючих, а у статті 113 зазначалося, що «коли народ збирається у галасливому і безладному скопищі», то поліція повинна змусити натовп розійтися по будинках, а у разі потреби можуть бути покликані війська [190, с. 7].

Лише унаслідок революції 1905 року був виданий імператорський маніфест «Про удосконалення державного порядку», який вперше визнавав право на свободу зібрань в Російській імперії на офіційному рівні. Стаття перша Маніфесту «дарувала населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканості особистості, свободи совісті, слова, зібрань і союзів» [51]. Однак попри формальне визнання свободи зібрань імператорським маніфестом, його реалізація була суттєво обмежена наступними нормативно-правовими актами. Так, Закон вимагав кожного разу «узгоджувати» проведення зібрань з місцевою владою, яка могла дозволяти або забороняти проведення зібрань волюнтаристським чином [52]. Фіктивність права на мирні зібрання у Росії збереглася і після встановлення радянської влади. Формально право на мирні зібрання було закріплене в усіх 4-х Конституціях 1918, 1925, 1937 і 1978 років. Проте його реалізація в інакший спосіб ніж проведення мирних зібрань на підтримку радянської влади була неможливою, у тому числі й за рахунок механізмів закладених у Конституціях. Характерно що до 1988 року радянська система права не містила законодавчо визначених механізмів реалізації права на мирні зібрання, хоча нормативне затвердження певних правил проведення зібрань було б цілком у дусі радянського законодавства. З'явився такий порядок лише у 1988 році. Згодом він був охарактеризований Європейським судом з прав людини як такий що «сам по собі несумісний з самою суттю свободи зібрань» (п. 54) [53]. Таким чином, фактично, право на мирні зібрання перетворилося на суб'єктивне право лише зі зникненням Радянського Союзу, хоча й у Російській Федерації реалізація цього права супроводжується серйозними обмеженнями.

Україна. Серед українських дослідників наявні різні думки щодо того, коли право на мирні зібрання набуває суб'єктивного характеру на українських землях. Так, О. Васьковська ототожнює розвиток інституту мирних зібрань з інститутом прямого народовладдя, що був представлений на українських землях ще у період Київської Русі та козаччини [54, с. 8]. Натомість

М. Денісова та І. Колосов дотримуються поглядів, що правове закріплення механізмів реалізації права на мирні зібрання виникло на пізніших етапах розвитку громадянського суспільства, у рамках визнання та забезпечення політичних прав та свобод [55, с. 10–11].

У цілому більш обґрунтованим видається саме другий підхід, оскільки мирні зібрання за своєю суттю не наділені владно-розпорядчими функціями, а тому буде помилкою ототожнювати це явище з формою здійснення прямого народовладдя.

Таким чином, на наш погляд, вперше право на свободу мирних зібрань на українських землях набуло суб'єктивного характеру одночасно з визнанням за цим правом офіційного статусу у державах до складу яких входили українські території. На західноукраїнських землях передумови до офіційного визнання права на мирні зібрання виникли внаслідок революції 1848 року в Австрійській імперії. У розпал революційних подій була затверджена так звана Конституція Піллерсдорфа, яка вперше проголосила загальні громадянські та політичні права на території імперії [56, с. 20]. Однак більш предметно і постійно право на свободу мирних зібрань була гарантоване під час формування двоєдиної Австро-Угорської імперії. Стаття 12 Конституції 1867 року визнавала за громадянами імперії права на свободу асоціацій та зібрань [57]. Водночас на землях центральної України право на свободу мирних зібрань було вперше визнано лише унаслідок російської революції 1905 року.

Важливим етапом розвитку інституту мирних зібрань на українських землях безумовно слід вважати період національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Так, третій універсал Центральної Ради декларував забезпечення на території Української народної республіки всіх свобод, здобутих всеросійською революцією: «свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами» [58]. Підтверджувала наявні в Республіці свободи і Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р.,

стаття 17 якої не допускала обмеження громадян в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, оскільки вони не переступають при тім постанов карного права [59]. Однак в умовах війни права проголошені Українською Народною Республікою так і не були реалізовані [30, с. 28].

Цікавим з точки зору історії вітчизняної історико-правової думки у сфері мирних зібрань є правова спадщина уряду Української народної республіки в екзилі, напрацьована після радянської окупації України. Так, у 1932 році вийшов друком Проект тимчасового Адміністративного кодексу Української Народної Республіки, окремий розділ якого присвячений питанням організації зборів, походів і маніфестацій. Згідно з документом установи й організації на території УНР отримували право влаштовувати збори, походи і маніфестації після отримання відповідного дозволу, звернутись за яким можна було не пізніше як за дві до запланованого походу чи маніфестації. Проект Закону також встановлював певні позитивні обов'язки держави щодо мирних зібрань, які зберігають актуальність і донині. Зокрема, органи поліції зобов'язані були наглядати за тим, щоб під час заходів не було будь-яких насильств над особою, руйнування або пошкодження майна громадян, ворожих наступів проти чужоземних представництв та їх особового складу та інших протизаконних вчинків [60, с. 139–142].

Сучасні тенденції розвитку права на мирні зібрання. Одне з перших питань, яке закономірно постає під час спроби проаналізувати сучасні тенденції розвитку права на мирні зібрання зводиться до того, наскільки віддалений історичний період (5, 10, 50 чи може й 100 років) можна вважати сучасним. Хоча універсальної відповіді тут годі шукати, сучасний період найчастіше пов'язують з переходом захисту прав людини з суто національного на міжнародний рівень. Адже саме у цей час права людини, принаймні формально, дістають визнання з боку чи не всіх державних утворень у світі. Таким чином, першою, спільною для усіх прав людини, сучасною тенденцією є вихід прав людини на глобальний рівень. Як справедливо зауважує

Л. Васечко – «глобалізація у сфері забезпечення прав людини сприяє стандартизації цього напрямку та забезпечує право людини на захист людиною своїх прав як на рівні держави, так і на міжнародному та загальносвітовому рівні» [61, с. 122–123].

Хоча період розвитку прав людини після другої світової війни і прийнято називати сучасним, йому притаманна внутрішня періодизація, що особливо чітко простежується у межах розвитку права на свободу мирних зібрань. Так, перший період, який тривав приблизно до 1990-х років характеризується вкрай обмеженим впливом міжнародного права з прав людини на національні правові системи, особливо у країнах колишнього соцтабору, де такий вплив практично не відчувався взагалі.

Водночас після зникнення Радянського Союзу вплив міжнародного права з прав людини значно зростає. Зокрема, однією з основних тенденцій у цей період є активізація процесу формування м'якого міжнародного права у сфері захисту права на свободу мирних зібрань, яке на цей момент можна визначити як симбіоз напрацювань експертів Венеційської комісії, Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ, Спеціального доповідача ООН зі свободи зібрань та інших міжнародних організацій. Великою мірою ця робота стала успішною завдяки посиленню ролі національних неурядових організацій, які не лише забезпечують експертів емпіричним матеріалом, але й долучаються до розробки міжнародних стандартів. Помітним наслідком цієї роботи є поступова універсалізація підходів у царині права на мирні зібрання, яке у літературі визначають як процес нормативного закріплення на національному рівні встановленому на міжнародному та загальносвітовому рівнях єдиних стандартів прав людини, а також запровадження універсальних механізмів їх забезпечення, реалізації та захисту» [61, с. 123].

Іншою сучасною тенденцією у сфері права на мирні зібрання є зростання ролі і значення міжнародних судових або квазісудових установ для

гарантування права на свободу мирних зібрань, яка буде детальніше розглянута у другому розділі цього дослідження.

1.2 Сутнісні ознаки юридичної категорії «мирні зібрання»

Кожна людини на інтуїтивному рівні розуміє, що таке мирне зібрання. В уяві відразу постає картина групи людей, з транспарантами та банерами, які щось вимагають чи до чогось закликають.

Проте, як це часто буває, дати конкретне визначення багатогранному явищу не так просто як здається на перший погляд. Адже у деяких випадках дуже складно розмежувати мирні зібрання у розумінні статті 39 Конституції України і інші заходи, що передбачають усвідомлене масове публічне скупчення людей. До прикладу в Україні у багатьох підзаконних актах поняття мирних зібрань цілком ототожнюється з більш ширшим поняттям масового заходу. Прикметно, що донедавна у статистиці масових заходів, які вели правоохоронні органи, мирні зібрання як окрема категорій подій не відображалася взагалі.

З огляду на безліч логічних і цілком практичних проблем, які виникають при спробі класифікації тієї чи іншої події як мирного зібрання стає зрозумілою необхідність з'ясувати сутнісні ознаки категорії «мирні зібрання». Певні теоретичні доробки у цьому напрямку здійснили українські та зарубіжні вчені, серед них: Р. Мельник, М. Смокович, І. Валюшко, М. Денісова, О. Васьковська, Л. Ойя, Д. Мед, Ж. Іназу та Н. Віннет та ін. Разом з там, слід сказати, що єдиного підходу у розуміння поняття мирних зібрань і їх сутнісних критеріїв так і не виникло. У цьому дослідженні спробуємо висловити своє бачення сутнісних ознак категорії мирних зібрань.

Усвідомлена (осмислена) зустріч групи осіб. Однією з визначальних ознак поняття мирних зібрань є те, що вони обов'язково передбачають осмислену (усвідомлену) зустріч людей об'єднаних з певною метою. Ця ознака

дозволяє розмежовувати мирні зібрання як юридичну категорію від мирного зібрання, що є простою сукупністю семантичних ознак терміну «зібрання» і означення «мирний». В другому розумінні, зважаючи на загальне значення цих понять в українській мові, мирне зібрання буде зустріччю (скупченням) будь-якої групи людей, яка проходить у спосіб, що виключає застосування насильства. Однак це визначення, що випливає з простого тлумачення термінів не застосовне до мирних зібрань як юридичної категорії, оскільки не охоплює такі явища як просте випадкове знаходження певної кількості людей у одному місці під час певного часового проміжку. Таким чином як юридична категорія мирне зібрання є щось інше, аніж просте згромадження людей, яке, до прикладу, виникає на зупинці під час очікування громадського транспорту.

Тим не менше, на практиці поширеними є випадки, коли мирними зібраннями вважають випадкове (або неусвідомлене) згромадження людей. Йдеться, зокрема, про численні судові обмеження «мирних зібрань» у формі встановлення інформаційних наметів з метою інформування громадян про діяльність якої-небудь політичної партії або громадського руху. Особливо велика кількість таких зібрань трапляється напередодні виборів. Що цікаво, спроби представити подібні заходи як мирні зібрання характерні не тільки для України, а й для інших країн, зокрема, Німеччини. Так, «Федеральний адміністративний суд Німеччини з цього приводу зазначив, що організація інформаційного пункту не може перебувати під захистом гарантованого конституцією права на мирні зібрання. Такі інформаційні пункти націлені на індивідуальну комунікацію з громадянами, які випадково перебувають поблизу останніх і відповідно не переслідують мету організації комунікації між громадянами, об'єднаними однією позицією. Таким чином, приватні особи, які тимчасово збираються навколо або поблизу інформаційних пунктів, не мають внутрішнього зв'язку між собою, який, будучи необхідним елементом масового зібрання, дозволяє характеризувати таких осіб як спільноту. Особи, які збираються навколо інформаційних пунктів, з огляду на викладене утворюють

не зібрання, а скуплення» [45]. Слід погодитись з професором Мельником щодо того, що така ж практика стосовно розгляду цих спорів повинна застосовуватись і в Україні.

Не менш важливою сутнісною ознакою мирного зібрання є те, що зібрання завжди складається з групи осіб. Тому явище одиночного пікету навіть з суто семантичної точки зору не є зібранням, хоча й нагадує його за всіма іншими зовнішніми ознаками. Водночас під час правозастосування завжди слід брати до уваги, що явище одиночного пікету і мирні зібрання можуть взаємно перетікати один в одне. Адже до особи, яка проводить одиночний пікет завжди можуть приєднатись інші особи, які розділяють його погляди, або навпаки кількість осіб, що проводять мирні зібрання у якийсь момент часу може зменшитись до одного. У таких випадках слід брати до уваги рекомендацію Керівних принципів ОБСЄ зі свободи мирних зібрань відповідно до якої, «якщо до одиночного пікету приєднались інші особи, то до такого зібрання слід ставитись так само як до спонтанного (стихійного) мирного зібрання» [62, с. 76].

Окремі питання щодо визначення ознак категорії «мирні зібрання» виникають також щодо мінімальної кількості учасників, яка потрібна для того щоб захід можна було б розглядати як «мирне зібрання». Більшість науковців з цього приводу сходяться на думці, що у мирному зібранні має брати участь принаймні дві особи, з чим можна погодитись. Водночас слід брати до уваги, що правова кваліфікація явища як мирного зібрання не завжди збігається з законодавчим визначенням. Так, позитивне законодавство ряду країн (наприклад, Польщі, Молдови, Вірменії) кваліфікує подію як мирне зібрання у разі якщо у ньому бере участь мінімальна визначена законом кількість учасників. Як правило законодавець вдається до такої фікції для того, щоби спростити організацію мирних зібрань (наприклад, не вимагати обов'язкової подачі повідомлення про зібрання з невеликою кількістю людей). Тим не менше навіть зібрання з меншою кількістю учасників, аніж визначено законом,

слід розглядати як реалізацію права на свободу мирних зібрань. На наш погляд, законодавчі обмеження мінімальної кількості учасників держава може встановлювати виключно для регулювання своєї діяльності, тобто обсягу позитивних зобов'язань щодо проведення мирних зібрань. Водночас навіть недосягнення мінімального порогу учасників, на нашу думку, не створює ситуацію, коли позитивні обов'язки держави не виникають взагалі.

Мета зібрання – публічне висловлення або формулювання спільних поглядів. Більшість визнаних експертів у сфері свободи мирних зібрань однією з визначальних ознак цього явища називають прагнення зібрання до вираження спільних інтересів. Зокрема, укладачі Керівних принципів ОБСЄ зі свободи зібрань кваліфікують «зібрання» як свідому і тимчасову присутність в публічному місці групи осіб з метою *вираження спільних інтересів* [63, с. 15]. Таку ж позицію висловлюють і експерти Венеційської комісії у Компіляції висновків Венеційської комісії стосовно свободи мирних зібрань [64] та науковці. Зокрема, на думку Н. Натхансона, мирні зібрання завжди проводять з метою звернення (апеляції) до громадської думки [10, с. 1033].

На наш погляд, цю ознаку слід дещо розширити, оскільки чимало мирних зібрань виникають не лише для вираження, але й з метою формулювання спільних поглядів.

Не менш важливою ознакою мирних зібрань є те, що вираження або формулювання спільних поглядів має мати публічну спрямованість. Цей критерій дозволяє розмежовувати мирні зібрання з подіями, які хоч і можуть передбачати свідоме скупчення людей у публічному місці з спільною метою (наприклад збори у парку групи любителів комп'ютерних ігор для їх обговорення) проте не спрямовані на публічне вираження або формулювання позиції. Ознака публічності яку мають учасники такого роду зібрання виникає не внаслідок цілеспрямованого наміру учасників, а суто випадково з будь-яких причин (приміром через відсутність можливості зібратися у приміщенні). З цих міркувань за європейськими стандартами законодавство щодо мирних зібрань

не має застосовуватись щодо спортивних заходів, весіль, дружніх або сімейних святкувань, похоронних церемоній або релігійних церемоній [65, с. 4].

Також варто наголосити, що зміст поглядів учасників мирного зібрання не має значення для кваліфікації події як мирного зібрання. Фактично, громадяни вправі висловлювати будь-які погляди з економічних, політичних, релігійних, культурних, історичних чи будь-яких інших питань з урахуванням обмежень, встановлених законом.

У цьому зв'язку вкрай важливо наголосити на все більшому поширенні у Європі концепції «вільного ринку ідей», засновником якої вважають суддю Верховного Суду США Холмса. На думку судді: *«переслідування за вираження думок може здатися цілком логічним... однак, коли люди зрозуміли, що хід подій переборов уже не одну існуючу віру, вони можуть прийти до переконання... що вищих цінностей легше досягнути шляхом повільного обміну ідеями, що найкращим критерієм правди є здатність ідеї добиватися схвалення в умовах ринкової конкуренції, а також, що правда є єдиним фундаментом, на основі якого ми можемо безпечно реалізовувати наші плани»* [66, с. 112].

Автором вагомих думок, які підкреслюють сенс свободи самовираження називають також суддю Брайндейса. Так, у справі «Whitney v. California (1927)» суддя висловив думку щодо цілей, які ставили перед собою автори Першої Поправки до Конституції США в контексті захисту свободи слова і зібрань. *«Вони вважали свободу секретом щастя, а відвагу – секретом свободи. Вони вважали свободу мати будь-які погляди і говорити те, що думаєш, необхідним фундаментом політичної правди. Вони були переконані, що без свободи вираження поглядів і свободи зібрань даремною буде будь-яка дискусія; що тоді, коли ці свободи гарантовані, сама дискусія, зазвичай, створює необхідні перешкоди від розповсюдження шкідливих доктрин; що найбільшою загрозою для свободи є апатичний народ; що публічна дискусія є політичним обов'язком;*

і насамкінець, що це має бути фундаментом американської системи влади» [66, с. 113].

Ідеї суддів Холмса та Брандейса були остаточно схвалені Верховним Судом США 1969 року за наслідками розгляду справи «*Branderburg v. Ohio*» [66, с. 115]. Що ж до європейської парадигми поглядів на можливість обмеження свободи вираження думок, зокрема й під час мирних зібрань, то на текстуальному рівні обставин, що виправдовують такі обмеження є досить багато. Зокрема, В. Речичький нарахував 14 можливих підстав для обмеження свободи вираження поглядів у Пакті про громадянські і політичні права [67, с. 560]. Слід, однак, брати до уваги, що судова практика Європейського суду з прав людини показала себе вкрай суворою в оцінці умов для обмеження свободи вираження поглядів, у тому сенсі, що вона явно надає перевагу свободі у порівнянні з обмеженнями [67, с. 592]. Таким чином, хоча формально існує досить багато підстав для законного обмеження свободи вираження поглядів і зібрань, що слугують легітимній меті, вкрай мало шансів, що обмеження поглядів під час зібрань пройде перевірку на пропорційність.

У зв'язку з цим важливо звернути увагу на домінуючу до 2014 року судову практику в Україні щодо обмеження поглядів, якій висловлюються учасниками мирних зібрань. Вкрай невиправданим виглядають деякі рішення національних органів щодо обмеження змісту поглядів, які можуть висловлювати учасники зібрання, з огляду на певну «незручність» цих поглядів для органів влади. Так, до прикладу, Черкаський окружний адміністративний суд заборонив мирні зібрання, оскільки норми антикорупційного законодавства не передбачають права громадськості на проведення мирних зібрань, як захід щодо запобігання і протидії корупції [68]. На наш погляд, такі судові рішення є прямим порушенням принципу «дозволено усе, що не заборонено законом», і у цьому сенсі не можуть розглядатися як правомірний спосіб накладення обмеження на зміст поглядів, що висловлюється на такому роді заходів.

Мирний характер. Важливою ознакою для кваліфікації події як мирного зібрання є те, що цей захід має відбуватися у мирний спосіб.

Керівні принципи ОБСЄ зі свободи мирних зібрань та рішення Європейського суду з прав людини відображають позицію про те, які зібрання можуть вважатися мирними. Так, зібрання слід вважати мирним, якщо його організатори мають мирні наміри і зібрання має ненасильницький характер. При цьому, термін «мирні» слід розповсюджувати і на таку поведінку, яка може ображати або дратувати інших осіб чи навіть на таку поведінку, яка тимчасово перешкоджає, ускладнює чи створює незручності третім особам» [63, с. 15]. Таку позицію висловив Європейський суд з прав людини у справі «Станков та об'єднана організація македонців Ілінден проти Болгарії» та у справі «Баранкевич проти Росії». Зокрема, в пункті 32 рішення у справі «Баранкевич проти Росії» Європейський суд вказав, що «свобода зібрань захищає також демонстрації, здатні роздратувати або нанести образу особам, які дотримуються протилежних ідей чи вимог» [69].

Водночас, слід розуміти, що відповідно до позицій Європейського суду з прав людини використання насильства невеликою групою осіб під час зібрання не повинно автоматично заперечувати мирний характер зібрання в цілому. Будь-яке зібрання слід вважати мирним, якщо його організатори відкрито заявили про свої мирні наміри, і саме так слід ставитися до даного заходу – за виключенням тих випадків, коли є неспростовні та очевидні докази того, що організатори та учасники мирного зібрання мають намір використовувати, підтримувати і провокувати насильницькі дії [63, с. 37–38].

Таким чином, словосполучення «ненасильницький характер проведення» не слід сприймати звужено. Таким, що «не має мирного характеру або втратило його, є зібрання, учасники якого масово умисно застосовують фізичну силу, зброю чи інші небезпечні засоби для заподіяння шкоди життю, здоров'ю або майну інших осіб [70].

Місце проведення. У одній зі справ Верховний Суд Канади влучно підмітив: *«свобода вираження поглядів не може бути реалізована у вакуумі. Вона явно передбачає використання фізичного простору для того щоб підкреслити свою спрямованість. Ніхто не може погодитися з тим, щоб свобода вираження повинна обмежуватись лише місцями, які належать особі, що має намір спілкуватися. Це очевидно спотворюватиме саму суть свободи вираження поглядів»* [1, с. 118].

Такий підхід є справедливим і щодо свободи мирних зібрань, яка очевидно потребує певного фізичного простору на якому цією свободою можна було б скористатися. У абсолютній більшості випадків такий простір створюється за рахунок публічних (громадських) місць, до яких мають доступ усі громадяни. Тим не менше, Європейський суд з прав людини виходить з того, що *«як таке, право на мирне зібрання поширюється як на приватні мітинги, так і в громадських місцях, на статичні зібрання та публічні процесії»* (§ 56) [71].

Не виключено, що це пов'язано з еволюцією позитивного законодавства щодо мирних зібрань. Адже ще у кінці XVIII–XIX ст. регулювання включало також і проведення зібрань в закритих (приватних) приміщеннях. Наприклад, в Конституції Пруссії містилися норми, які дозволяли громадянам збиратися мирно, без попереднього повідомлення в закритих приміщеннях [34]. Ці норми збереглися і у багатьох чинних актах законодавства, особливо у країнах старого світу.

Утім на сучасному етапі законодавство, що стосується права громадян на мирні зібрання переважно спрямоване на мирні зібрання, що проводяться під відкритим небом. Так, хоча стаття 39 Конституції України і не розмежовує у явний спосіб зібрання під відкритим небом та зібрання у закритих приміщеннях, однак цілком зрозуміло, що законодавець мав на увазі саме перший вид зібрань. Адже тяжко уявити, щоби, наприклад, вимога завчасного

сповіщення про проведення мирних зібрань розповсюджувалася на зібрання у закритих приміщеннях.

Водночас, хоч і не часто, все ж таки виникають ситуації, коли зібрання проходять у місцях з обмеженим доступом. Йдеться, зокрема, про зібрання, що проходяться на приватній території або території, яка протягом певного обмеженого періоду часу перебуває на одному з титулів права власності у певної юридичної або фізичної особи.

Одним із нещодавніх прикладів такого зібрання стали події у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» за участі одного з викладачів, описані у статті «Сексизм, гендер, відповідальність: як конфлікт у Могилянці зрушив проблему насилля у вишах» [72]. Ситуація навколо проведення двох контр-демонстрацій на території університету піднімає цікаве питання наскільки ці події можуть вважатися мирними зібраннями і чи підпадають вони під регулювання статті 39 Конституції України. На наш погляд, на перше питання слід відповісти ствердно, оскільки усі ключові ознаки мирних зібрань мали місце у цій історії. Відповідь на друге питання є більш складною. На наш погляд, положення статті 39 Конституції України можуть бути поширені на ці зібрання лише частково. Так, очевидно не застосовне до цих зібрань положення Конституції щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання органів державної влади та місцевого самоврядування. Адже значно більш доцільно повідомляти про такий намір адміністрацію закладу, у якому такий захід планується проводити. Також виникають очевидні питання чи може адміністрація закладу на свій розсуд обмежити проведення таких заходів на свій розсуд шляхом заборони їх проведення, або, наприклад, обмежити коло осіб, що їх проводять. Адже згідно з статтею 39 Конституції України таке право має лише суд. Слід зазначити, що чітких відповідей на поставлені питання українське законодавство не містить.

Утім дороговказом у цьому зв'язку виступає відома справа «Appelby v. United Kingdom», яка стосувалася свободи вираження поглядів та свободи

мирних зібрань. У цій справі Суд шістьма голосами проти одного визнав відсутність порушення статей 10 та 11 Конвенції у ситуації, що виникла навколо заборони власника торговельного центру збирати підписи на вході до цієї установи щодо планів забудови громадських площ. На думку Суду, оскільки заявники мали можливість збирати підписи у інших громадських місцях і навіть у середині торговельного центру за домовленістю з власниками магазинів, що здійснювали суборенду, їхнє право на свободу вираження не було порушено, попри їх скаргу на неефективність збору підписів у доступних їм приміщеннях. Таким чином, у цьому випадку Суд вирішив, що право приватної власності переважає над суспільним інтересом, який може проявлятися у вимогах заявників щодо недопущення забудови у громадських місцях [73]. Екстраполюючи обставини цієї справи на український контекст, можна зробити висновок, що адміністрація закладу може обмежувати право на мирні зібрання, а стаття 39 Конституції України, принаймні у певній частині, не застосовується щодо зібрань не у громадських місцях. Водночас слід зазначити, що на нашу думку, обставини, які виникають внаслідок проведення зібрань у таких місцях потребують певного законодавчого врегулювання.

Підсумовуючи слід наголосити, що категорія «місце проведення» не обов'язково означає «під відкритим небом», а поширюється також на зібрання у закритих, навіть приватних, приміщеннях до яких може бути забезпечений широкий доступ громадськості.

Факультативні ознаки мирного зібрання. Окрім ряду ознак, які на нашу думку, є визначальними для розмежування мирного зібрання у юридичному сенсі від інших масових заходів, це явище характеризується і рядом інших ознак, які хоч і не є обов'язковими для будь-якого мирного зібрання, однак можуть вказувати на його проведення. До таких ознак можуть бути віднесені наявність організатора зібрання, сповіщення про його проведення відповідних органів влади, наявність допоміжних засобів для ефективної комунікації (банери, транспаранти, гучномовці) тощо.

Зокрема, організатор виконує на зібранні лише допоміжні функції і має обмежені повноваження. За європейським стандартами організатором найчастіше вважаються будь-яка фізична чи юридична особа або особи від імені якої подано повідомлення про проведення мирного зібрання та яка несе основну відповідальність за його проведення. При цьому мирне зібрання може і не мати жодного організатора, то ж ця ознака не є визначальною для правової класифікації публічного заходу як мирного зібрання [63, с. 102].

1.3 Природа права на мирні зібрання

Право на мирні зібрання це право людини чи право громадянина?

У науковій та навчальній літературі існує чимало спроб класифікувати права і свободи людини та громадянина за найрізноманітнішими критеріями. Так, різні автори вдаються до класифікації прав людини «за сферою їх реалізації в суспільному житті», «за спрямованістю потреб щодо сфери суспільних відносин» [74, с. 71–73], «відповідно до соціальних цінностей або благ, що виступають об'єктом правових відносин, в яких бере участь особа» [75, с. 292–294], «залежно від часу виникнення», «залежно від форм і механізмів державного забезпечення» [77, с. 52–53], «відповідно до того, чи права людини забезпечують природне існування або ж соціальне буття людини» [76, с. 13] тощо.

Далеко не усі з викладених класифікацій однаково позитивно сприймається усім академічним загалом. Навпаки, часом класифікування чи то групування прав людини за певними категоріями стає причиною гострих полемічних суперечок. Зокрема, на думку С. Головатого, «усталена практика «класифікувати» увесь комплекс того, що найчастіше позначається «як права, свободи і обов'язки людини і громадянина, є надто непродуктивною, якщо не сказати – вочевидь шкідливою» [78, с. 46].

Водночас навіть С. Головатий, який як виглядає, найбільш критично налаштований до «класифікування» прав людини серед українських теоретиків права, розмежовує поняття «права людини» і «права громадянина» як категорії, які є взаємозалежними але не тотожними [78, с. 43]. Вдається до розмежування прав людини та прав громадянина також В. Шаповал, який вважає, що права людини, це іманентні людині можливості відповідного характеру, що сприймаються не лише у зв'язку з їх закріпленням у правових нормах, тоді як права громадянина, стверджує вчений, завжди фіксуються в об'єктивному праві [79, с. 24]. Водночас, на думку М. Козюбри, розрізнення прав людини і прав громадянина мало здебільшого історичне значення, оскільки нині термінологічне розрізнення між правами людини і правами громадянина, зберігається переважно за традицією, оскільки в реальному житті зазначений поділ втрачає своє як теоретичне так і практичне значення, а права людини виступають одночасно правами громадянина. Разом з тим, вчений вважає, що певний сенс у їх розрізненні зберігається стосовно окремих категорій прав, зокрема політичних (виборчих прав, права на об'єднання в політичні партії тощо) щодо користування якими, існують певні обмеження для осіб без громадянства (апатридів) та іноземців [77, с. 58–59].

У цій дискусії вважаємо за необхідне приєднатися до думки тих вчених, які вважають, що віднесення права до категорії «прав людини» або ж «прав громадянина» все ж має певне теоретичне і практичне значення. Свідченням цьому є, зокрема, відносно нещодавні заяви Міністра внутрішніх справ України щодо можливості участі іноземців під час мирних зібрань, організованих Українською православною церквою на Володимирській гірці у місті Києві. За словами міністра, «громадяни України мають право на вільні, мирні зібрання, згідно Конституції, а іноземці – ні. І тому що ми не хочемо, щоб з молебню зробили провокацію» [80]. На цій підставі підрозділи правоохоронних органів мали не допускати до місця проведення мирних зібрань осіб, що не могли

підтвердити свою належність до громадянства України – себто не мали при собі документів, що посвідчують особу.

Таким чином, все ж таки належить з'ясувати, зокрема, і з огляду на практичну необхідність, належність права на мирні зібрання до категорії прав людини або ж прав громадянина.

Історично розрізнення прав людини та прав громадянина виникло ще на етапі становлення цих суміжних понять і традиційно пов'язується з Французькою декларацією прав людини і громадянина 1789 року.

У літературі можна зустріти досить різні погляди щодо того чому у першому акті юридизації природних прав людини одночасно (а тим більше у назві) згадується також таке поняття як права громадянина. Поширеним, зокрема, у навчальній літературі, є твердження про те, що Французька декларація є власне першою спробою класифікації людських прав, яка поділила усі права, що згадані у цьому документі, на права людини, і права громадянина [75, с. 291]. Є також і інший погляд, згідно з яким у Французькій декларації не має жодного поділу прав людини на дві групи, позаяк термін «громадянин», що вказується у назві Декларації, лише вказує на революційний характер самого документа та тієї історичної події, що його породила; адже Декларація прав людини і громадянина – це політико-юридичний підсумок Французької революції 1789 року, яка, у тому числі мала намір наголосити, що особа змінює статус «підданого» у рамках необмеженої влади монарха, на новий статус громадянина, який особа отримала за нової республіканської форми правління [78, с. 51–52]. Згідно з третім, до певної міри компромісним поглядом, права людини у той період розглядалися переважно не як юридична, а як моральна категорія, що поширилася завдяки ідеям природного права. Однак для отримання характеру суб'єктивних прав, вони мали перебувати під захистом тієї держави, до якої належить особа, тобто для «прав громадянина» визначальне значення мав політико-правовий зв'язок особистості і держави. Тому, стверджує автор, у смисловому поєднанні прав людини і прав

громадянина можна вбачати своєрідний компроміс між природно-правовим і позитивістським підходами до розуміння прав [77, с. 58–59].

Як відомо Декларація 1789 року окремо не визначала право на свободу мирних зібрань, однак дискусії щодо належності цього права до прав людини чи прав громадянина, розпочавшись ще з тих часів, тривають досі.

У Конституціях держав світу щодо питання належності права на свободу мирних зібрань до прав людини чи прав громадянина також не має єдності. Так, у Канаді, Хорватії, Фінляндії, Нідерландах, Іспанії право на свободу мирних зібрань згадується безвідносно до громадянства. Водночас в Україні, Німеччині, Бельгії, Франції, Італії, Греції право на свободу мирних зібрань сформульовано як право громадянина.

У літературі теж можна часто зустріти думки, що право на мирні зібрання має належати лише громадянам [30, с. 116–117]. Ця позиція заснована на тому, що користування деякими правами, зокрема і правом на мирне зібрання, як підмітив французький вчений Есмен, являє собою політичну дію і є непрямим еквівалентом участі у державних справах [34]. Такий підходить і досі знаходить підтримку у українських суддів та науковців. Зокрема, суддя Конституційного Суду України О. Литвинов висловив окрему думку у справі щодо завчасного сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесів, у якій вказав, що «право на мирні зібрання має політичний характер і пов'язане, зокрема, з можливістю участі кожного у суспільно-політичному житті держави, а тому це право прийнято відносити до похідних (від природних) прав людини» [81]. Іншою популярною серед науковців тезою є те, що держава може встановлювати певні обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання негромадянами. Зокрема, на думку І. Колосова виправданою є заборона іноземцям та особам без громадянства бути організаторами мирних зібрань [50, с. 169]. У свою чергу М. Денісова пропонує встановити для іноземців більш тривалий строк повідомлення про мирні зібрання ніж для громадян України [55, с.64].

Однак, на наш погляд, віднесення права на мирні зібрання до прав «громадян» з акцентом на політичному характері цього права, і відповідно надання державі дискреційних повноважень щодо наділення або не наділення цими правами іноземців та осіб без громадянства, є помилковим і суперечить самій природі права на мирні зібрання. На нашу думку, право на мирні зібрання є природним правом, яке походить від природної схильності людей до об'єднання та гуртування. Слід звернути увагу на те, що це право може використовуватися як з політичною, так і з неполітичною метою. Адже без можливості обговорення шляхом проведення мирних зібрань особистісної сфери остання була б неналежним чином захищеною [82, с. 6]. Таким чином, сфера неполітичних мирних зібрань не має жодного відношення до права участі у державних справах і відповідно має бути гарантована кожному незалежно від його громадянства.

Вважаємо за доцільне окремо висловитися і щодо пропорційних меж втручання держави у проведення політичних мирних зібрань негромадянами. Ключові міжнародні документи щодо прав людини, як от Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод визнають право на мирні зібрання за кожною людиною, безвідносно до громадянства. Водночас відповідно до статті 16 Конвенції жодне з положень статті 10 (свобода вираження поглядів), статті 11 (свобода зібрань та об'єднання), статті 14 (заборона дискримінації) не повинно розглядатись як таке, що забороняє Високим Договірним Сторонам встановлювати обмеження на політичну діяльність іноземців.

Проте далеко не будь-яке обмеження щодо участі у політичних мирних зібраннях негромадян є пропорційним і необхідним у демократичному суспільстві. Згідно з Керівними принципами ОБСЄ щодо свободи мирних зібрань: «статтю 16 Конвенції слід застосовувати тільки в тих випадках, коли дії негромадян безпосередньо підривають національну безпеку. Нема жодних

причин для заборони негромадянам брати участь у зібраннях, які, наприклад, організовано на знак протесту проти чинних в даній країні законів відносно іммігрантів або проти політики в цій галузі. Ріст активності транснаціональних рухів протесту також підкреслює важливість надання права на мирні зібрання негромадянам» [63, с. 50].

Необхідність дотримання критеріїв пропорційності у питаннях обмеження іноземців щодо участі у політичних мирних зібраннях встановлена також прецедентною практикою Європейського суду з прав людини. Так, розглядаючи справу «Cisse v. France» Європейський суд відхилив аргументи Уряду щодо того, що заявниця, яка протестувала проти чинного французького законодавства, була нелегальною іммігранткою, оскільки ця обставина не є достатньою підставою для порушення її права на мирні зібрання [83].

Таким чином, вважаємо, що держава може встановлювати обмеження у здійсненні права на участь і організацію політичних мирних зібрань лише у виключних випадках, коли йдеться про забезпечення національної безпеки. Не виключено, що залежно від обставин, пропорційним втручанням може бути визнано обмеження для іноземців в участі у зібраннях, які вимагають змінити територіальний устрій держави, надати автономію певній території тощо.

З огляду на вищенаведене, вважаємо за доцільне запропонувати зміни до порядку реалізації права на мирні зібрання, встановленого статтею 39 Конституції України. Стаття 39 Конституції має надавати право на мирні зібрання «кожному», а не лише громадянам. Водночас, щоб гарантувати правомірні інтереси держави, стаття 39 Конституції повинна передбачати, що «можливість негромадян брати участь у мирних зібраннях політичного характеру може бути обмежена судом відповідно до закону, з міркувань національної безпеки, з урахуванням принципу пропорційності».

Право на мирні зібрання це індивідуальне чи колективне право? Право на мирні зібрання за своєю природою може бути реалізоване щонайменше двома особами. Це впливає з визначення категорії зібрання, що передбачає

існування сукупності, яка в свою чергу виникає за наявності хоча б двох предметів, що її складають.

Багато українських вчених на цій підставі відносить право на мирні зібрання до колективних прав. Зокрема, М. Денісова визначає право на мирні зібрання як «колективне право невизначеної кількості осіб» [55, с. 8]. Н. Ковалко також розглядає право на мирне зібрання серед колективних поруч з правами на об'єднання, на колективне звернення тощо [84, с. 211]. Водночас, на думку Т. Ковальової, «ті права, якими особа може користуватися незалежно від інших осіб, належать до індивідуальних, а ті, реалізація яких можлива лише групою осіб, а не окремим індивідом, відповідно є колективними» [85, с. 83]. З цієї логіки також випливає, що право на мирні зібрання є колективним, оскільки будь-яка особа не може його реалізувати самостійно.

На нашу ж думку, класифікація прав на індивідуальні та колективні лише на підставі того, чи може бути певне право реалізоване однією особою являє собою занадто спрощений підхід до диференціації індивідуальних і колективних прав. Така диференціація веде до висновку, що колективні права є лише сумою індивідуальних прав. Власне, опоненти теорії існування групових прав стверджують, що вони «є лише агрегатами індивідів, чи статус виникає не з їхньої колективної ідентичності, а з суми прав індивідів, які складають цю групу» [11].

Якщо звернутися до праць західних науковців, ми побачимо досить чітке розмежування колективних прав і прав, що реалізуються шляхом колективних дій. Останні не можуть розглядатися як колективні, оскільки скоріше належать кожному окремому індивіду, аніж колективу як такому. Так, на думку Р. Санжея, всі традиційні «політичні та громадянські права» є індивідуальними. У західній політичній традиції, до них традиційно відносять такі права як право на свободу слова, свободу совісті, свободу пересування, свободу зібрань та асоціацій тощо [12, с. 15]. Такої ж думки дотримується Л. Сведсен, який

розглядає право на мирні зібрання як індивідуальне право, що сприяє утвердженню автономії особи [86, с. 228–229].

Справді, якщо ми проаналізуємо відмінності між традиційними «політичними і громадянськими» правами та правами другого та третього покоління, то помітимо, що останні в більшості своїй не є глибоко індивідуалізованими. Реалізація деяких з них неможлива без позитивних дій (і можливостей) держави або ж вони засновані на солідарності людей. Знову ж таки колективні права абсолютно відрізняються від прав, що реалізуються шляхом колективних дій. На противагу останнім, колективні права (право народу на самовизначення, право на мир) не є простою сукупністю індивідуальних прав. Вони мають властивості, що визначаються цілями і інтересами колективу.

Таким чином, на наш погляд, право на мирні зібрання слід відносити до індивідуальних прав, що реалізуються шляхом колективних дій.

1.4 Співвідношення права на мирні зібрання з суміжними правами

Співвідношення з свободою вираження поглядів. Серед багатьох авторитетних науковців побутує думка, що свобода вираження поглядів і свобода зібрань співвідносяться між собою як зміст і форма. Напевно одним з перших таку позицію висловив відомий англійський вчений XIX ст. А. Дайсі, який звернув увагу на те, що в англійській правовій системі свобода мирних зібрань сприймається закономірним наслідком свободи вираження поглядів. За Дайсі, право зібрань в Англії є ніщо інше як результат поглядів судів на індивідуальну свободу особистості і свободу слова. «Нема ніякого спеціального закону, який дозволяє А, В і С зійтись де-небудь на відкритому повітрі чи в іншому місці з законною ціллю. Але право А йти, туди куди він захоче, якщо він не здійснює таким чином правопорушення і говорити В все, що він захоче, якщо в його словах не буде ніякого наклепу і нічого заколотного, право В

робити те саме по відношенню до А і існування таких же прав у А, В, С, D, E, F і так до безкінечності веде до того результату, що А, В, С, D і тисяча чи десять тисяч інших осіб можуть зійтися в якомусь місці, де кожен з них має право бути з законною ціллю і законним чином» [87, с. 302–303]. Таким чином, з аналізу англійської системи права Дайсі робить висновок, що свобода зібрань прямо витікає зі свободи вираження поглядів.

Схожий зв'язок між свободою вираження поглядів і свободою зібрань бачать і деякі сучасні науковці. Зокрема, на думку Д. Меда, «люди збираються в групи і об'єднання для того, щоб мати змогу висловити погляд більш ефективно і загалом для того, щоб забезпечити форум для публічних дебатів і відкритого вираження поглядів» [1, с. 499].

Дещо альтернативну позицію щодо співвідношення свободи слова і зібрань висловив Г. Прітчет, який розглядає мирні зібрання як суму «промови і дій». «Промова плюс дії» за Прітчетом включають комунікацію і обговорення ідей через проведення маршів, пікетів, мітингів у публічних місцях [15]. Таким чином Прітчет звертає увагу на те, що зібрання не обмежуються висловлюваннями, це також і певні фізичні дії демонстрантів.

Великого значення співвідношенню свободи зібрань і свободи вираження поглядів надає також Л. Ойя. Зокрема, вона звертає увагу на те, що свобода вираження поглядів в принципі не обов'язково передбачає публічний компонент, інакше кажучи виражати свої погляди можна і вдома на кухні чи у тісному колі друзів. Проте якщо погляди виражаються у формі публічної промови, або за допомогою інших публічних інструментів (таких як плакати, застосування мови символів тощо) свобода вираження поглядів перетворюється у явище відоме у англійській літературі як *symbolic speech*. *Symbolic speech* у свою чергу у поєднанні з категорією «група осіб» створює мирне зібрання [3, с. 11–12].

Українські науковці натомість не надто приділяли увагу розмежуванню свободи зібрань та свободи вираження поглядів. М. Денісова, наприклад,

ззначає, що практичної цінності у розмежуванні права на свободу вираження поглядів і права на свободу зібрань немає, оскільки різниця вказаних прав за носієм та механізмом реалізації є очевидною [55, с. 55].

На наш погляд, не можна погодитися з М. Денісовою у тому, що розмежування свободи зібрань та свободи вираження поглядів не має практичного значення. Вважаємо, що необхідність розмежування свободи зібрань та свободи вираження поглядів виникає при правовому аналізі такого явища як одиночний пікет. За своїми властивостями одиночний пікет має всі ознаки мирного зібрання, окрім того, що право на одиночний пікет реалізується однією особою. Таким чином, здійснення права на одиночний пікет не підпадає під захист статті 39 Конституції України і у зв'язку з цим виникає питання про надання правового захисту явищу одиночних пікетів, які багато хто розглядає як експлікацію права на свободу вираження поглядів. Поки ж це питання не врегульовано, деякі українські суди розглядають одиночний пікет як форму мирних зібрань [88], очевидно, через відсутність більш відповідних положень для правового регулювання цього явища.

Ще одним прикладом, яким можна проілюструвати практичну цінність розмежування свободи зібрань і свободи вираження поглядів, стало слухання справи «Kivenmaa v. Finland» у Раді ООН з прав людини. За обставинами цієї справи біля попередньо анонсованого місця зустрічі глав держав зібрався натовп кількістю 100 чоловік. Приблизно 25 чоловік склали представники однієї з громадських організацій, які висловлювалися проти проведення зустрічі між главами двох держав і вивісили плакати з протестом проти цієї зустрічі. Поліція в свою чергу змусила учасників прибрати плакати, а згодом наклала на них штраф через організацію мирної демонстрації без попереднього завчасного повідомлення [89].

Цікавість цієї справи у контексті розмежування свободи мирних зібрань і свободи вираження поглядів полягає у тім, що активісти побудували свій захист на тому, що їхні дії не є вираженням свободи зібрань, а є свободою

вираження поглядів. Відтак вони не були зобов'язаними попередньо повідомляти про свої наміри, адже не існує жодного закону, який би вимагав від них це робити. Цікаво також, що Рада ООН з прав людини сприйняла аргументи громадських активістів і визнала порушення Фінляндії, яка помилково класифікувала подію як мирне зібрання. Водночас відповідно до окремої думки пана Кьорта Хендела, навіть якщо учасники не мають наміру розглядати свої дії як зібрання, ці дії можуть формувати мирні зібрання самі по собі.

Таким чином, з огляду на проілюстровані випадки, ми вважаємо що у теоретичному розмежуванні свободи зібрань та свободи висловлювань є практичний сенс. На нашу думку, очевидною відмінністю між цими правами є те, що право на мирні зібрання може бути реалізовано лише групою осіб, в той час як право на свободу вираження поглядів може бути реалізовано і однією особою. Спільною рисою цих прав натомість є зміст повідомлення, яке може доноситься через свободу зібрань або через свободу вираження поглядів. В той же час право на мирні зібрання завжди характеризується публічністю і суспільною (громадською) спрямованістю, тоді як свобода вираження поглядів може здійснюватися як в публічній, так і приватній сферах. Ця властивість, на наш погляд, також відрізняє свободу вираження поглядів від свободи зібрань.

Щодо аналізу викладених теоретичних поглядів, слід зазначити, що у науковців є два основні підходи до співвідношення права на свободу зібрань та права на свободу вираження поглядів. Одні науковці розглядають право на мирні зібрання як логічний наслідок свободи вираження поглядів, своєрідну форму останньої. Інші науковці натомість звертають увагу на те що свобода зібрань передбачає не тільки передання певного повідомлення (змісту), але й передбачає сукупність фізичних дій направлених, зокрема, на публічне донесення своєї позиції. Ми підтримуємо другу позицію, яка здається нам більш логічно виваженою, з огляду зокрема на визначені нами спільні і відмінні риси свободи зібрань і свободи вираження поглядів. Хочемо також наголосити на

потребі особливого захисту прав групи осіб, які сходяться разом з певною метою. На наш погляд, особливий захист прав групи осіб, які надає право на мирні зібрання дає той необхідний зв'язок з явищем безпосередньої демократії, якого дуже мало у сучасних демократичних державах, побудованих насамперед на інститутах представницької демократії.

Хочемо також звернути увагу на те, що свобода вираження поглядів та свобода зібрань захищаються різними статтями міжнародних документів. Так, у Загальній декларації прав людини ці свободи захищені статтями 18 та 20, у Міжнародному праві про громадянські і політичні права статтями 18 та 21, а у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод статтями 10 та 11 відповідно. При цьому для цих міжнародних документів характерно, що споріднені права захищаються однією і тією самою статтею того чи іншого міжнародного документу. Наприклад, право на свободу думки, совісті і релігії захищені статтею 18 Загальної декларації прав людини. На наш погляд, той факт що право на свободу вираження поглядів і право на свободу зібрань не захищені однією статтею у жодному з перелічених документів зайвий раз підтверджує розбіжності, які існують між цими правами.

Співвідношення з правом на свободу асоціацій. Право на свободу мирних зібрань має тісний історичний зв'язок з правом на свободу асоціацій. М. Денісова, наприклад, звертає увагу на те, що у великій кількості актів ці права викладаються у рамках однієї статті або одного пункту [55, с. 55]. Споріднює ці права також те, що вони належать до так званих групових прав, які можна реалізувати лише спільними діями.

Співвідношення права на свободу зібрань і права на свободу асоціацій, на наш погляд, доцільно розглядати через їх історичний зв'язок. Їх взаємодія пов'язана з тим, що масштабні демонстрації до яких була прикута суспільна увага організовувалися здебільшого асоціаціями (клубами, союзами, партіями, організаціями), а не окремими індивідами. Крім того мирні зібрання в багатьох країнах легко перетворювалися на асоціації (особливо в моменти значних

суспільних збурень), ставши так чином своєрідними установчими зборами асоціацій. Так, у період становлення 2-ї республіки У Франції «зібрання скликалися в кожному вільному приміщенні. І кожне зібрання, скликане для обговорення якого-небудь приватного питання, після обрання голови і секретаря, оголошувало себе постійним (*en permanence*) тобто перетворювалося в клуб. Діяльність клубів не обмежувалася лише дебатами на політичну тематику. Час від часу, щоб надати більшого авторитету рішенням, які на них (зібраннях) приймалися, клуби влаштовували грандіозні вуличні маніфестації» [34]. Така взаємодія прав на свободу зібрань і асоціацій зумовлювала ситуацію за якої правове регулювання цих прав в багатьох країнах здійснювалися в одних і тих же законодавчих актах. Зокрема в Німеччині, право на мирні зібрання і право «союзів» в силу історичних особливостей довгий час не розділялося взагалі [34].

З огляду на таку історичну взаємодію, не дивно, що права на свободу зібрань та об'єднань захищені однією і тією самою статтею 11 Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» [90].

Втім попри значну спорідненість і історичний зв'язок у сучасній конституційній доктрині ці права розрізняються. Насамперед варто звернути увагу на те, що мирні зібрання, на відміну від асоціацій, це передусім тимчасове явище, яке збирається з конкретно визначеною ціллю. Це не слід сприймати таким чином, ніби зібрання не можуть тривати довгий період часу. Однак однією з основних відмінностей цих прав є зорієнтованість намірів учасників. Якщо зібрання насамперед зорієнтовані на теперішні події, то асоціації створюються для подальшої постійної взаємодії в майбутньому. Таким чином, мета яка змушує людей зібратися разом для приведення мирного зібрання зазвичай значно вужча і менш постійна, ніж та яка спонукає людей об'єднуватися в асоціації. Відповідно асоціації переважно забезпечують набагато тісніший рівень взаємодії між учасниками, аніж мирні зібрання.

Окрім відмінностей в тимчасовому характері проведення та зорієнтованості намірів учасників свобода мирних зібрань та свобода асоціацій відрізняється і рядом іншим аспектів. Зокрема, слід згадати про те, що мирні зібрання і асоціації відрізняються рівнем відкритості. Участь у мирних зібраннях може взяти участь будь-яка особа незалежно від запрошення, в той же час асоціації можуть передбачати закритий порядок відвідання своїх зборів. Відмінності спостерігаються і в способі взаємодії з органами державної влади, яка для асоціацій, як правило, є складнішою ніж для зібрань, з огляду на природу асоціацій як «постійного» утворення, на відміну від «тимчасових» зібрань.

Таким чином, можна підсумувати, що свобода асоціацій та свобода мирних зібрань мають тісний історичний зв'язок. На сьогодні, саме асоціації в переважній більшості випадків виступають організаторами мирних зібрань, коли хочуть донести свою позицію більш широкого кола людей. Однак попри їх спільні риси слід звертати увагу і на відмінності між правом на свободу зібрань та правом на свободу асоціацій, які полягають перш за все у зорієнтованості намірів учасників цих об'єднань.

Співвідношення з правом на повстання. Ще одним правом, яке має тісний зв'язок з правом на свободу мирних зібрань є право народу на опір гнобленню, відоме також як право на повстання. Дослідженням цього права і його співвідношенням з правом на мирні зібрання займалися такі українські дослідники як О. Васьковська, М. Денісова, В. Речицький, О. Курінний та інші. При цьому для кращого розуміння співвідношення цих прав вважаємо за доцільне оглядово розглянути історичні форми реалізації права на повстання та філософсько-доктринальне обґрунтування права на повстання у системному зв'язку з правом на свободу мирних зібрань.

Так само як і про право на свободу зібрань, про фактичну реалізацію права на повстання можна говорити стосовно тих давніх часів, коли жодних філософсько-доктринальних концепцій і правових джерел з даного питання не

існувало. Втім, вже в давні часи повстання сприймалося як щось цілком природне, звичне, а в деяких випадках навіть санкціоноване на державному рівні. Ш. Монтеस्क'є, наприклад, звертає увагу на те, що критяни у часи античності використовували право на повстання як своєрідний спосіб примусити своїх найвищих посадовців підкоритися законам. Як наголошує Монтеस्क'є, вважалося, що такі дії критян були законними [18, с. 424]. Зважаючи на те, що повстання як явище траплялося у різних частинах світу у всі часи, не дивно, що дослідження права на повстання зайняло вагоме місце у філософських працях багатьох видатних мислителів. Деякі з них, як от Платон, Аристотель, Н. Макіавеллі вважали повстання суто негативним явищем та відповідно заперечували право народу на повстання або ж виправдовували його лише у виключних випадках. Натомість інші мислителі тією чи іншою мірою визнавали і виправдовували це право. Фома Аквінський, наприклад, розглядаючи можливість повстань і їх співвідношення з божественним законом стверджував: «Тиранічний уряд несправедливий, бо він прагне не до загального блага, а до приватного блага того, хто править... і тому повстання, що піднімається проти такого уряду, не має бунтівного характеру» [91].

Великий внесок у розвиток концепції права на повстання вніс Джон Локк, який розглянув концепцію цього права у своїй праці «Два трактати про врядування». Як і Аквінський, Локк стверджував, що право на повстання має природний характер, коли йдеться про повстання проти узурпації і тиранії. Водночас право на повстання реалізовується не всякий раз, коли народ незадоволений діями влади, а лише тоді, коли порушення свобод громадян досягає масштабів деспотичного правління. На думку Локка «революції не стаються при всякому незначному непорядку в громадських справах. Грубі помилки з боку влади, численні неправильні і незручні закони і всі промахи людської слабкості народ перенесе без бунту і нарікання. Але якщо в результаті довгого ряду зловживань, правопорушень і хитрощів, спрямованих на одне і те ж, народу стає ясно, що тут є певний умисел, і він не може не відчувати, що

його гнітить, і не бачити, куди він йде, то не доводиться дивуватися, що народ повстає і намагається передати владу в руки тих, хто може забезпечити йому досягнення цілей, заради яких спочатку створювалося держава і без яких давні назви і благовидні форми нітрохи не кращі, а набагато гірші ніж природний стан і повна анархія» [92, с. 391–392]. Таким чином, за Локком, повстання є наслідком не помилок влади, а прямого умислу на тиранію і деспотичне правління, що дає народу право такої владі не коритися.

Однак кульмінацією розвитку доктрини права народу на опір тиранії можна справедливо назвати XVIII століття, кінець якого вилився у французьку та американську революції. Саме в цей період Ж. Руссо висунув своє сміливе твердження про повстання як законне і невід'ємне право народу до якого можна вдаватися повсякчас. Звернемо увагу, що дуже важливим у той час було також моральне обґрунтування права на повстання, яке вилилося, зокрема, у детальному переліку причин повстання, які ми знаходимо у Американській декларації незалежності. Що важливо, в Американській декларації незалежності право на повстання сформульоване скоріше навіть як обов'язок, аніж право громадянина.

Зазначимо, що ми стоїмо на позиції, що право на повстання є природним правом людини, що здійснюється шляхом колективних дій. Саме у цьому ми бачимо зв'язок між правом на повстання та правом на мирні зібрання. Іноді між реалізацією права на мирні зібрання і реалізацією права на повстання буває досить умовна межа. Ще в часи античності був відомий феномен так званого мирного повстання, яке по суті здійснювалося у формі мирних зібрань. У Афінській політії Аристотель описує випадок, коли громадяни завадили узурпації влади в державі, зробивши це у мирний спосіб. Так, у часи реформ Клісфена, група узурпаторів під проводом Клеомена з невеликим загоном під виглядом очищення від скверни вигнали з міста 700 афінських сімей. Однак народ вчинив опір і тоді узурпатори втекли на Акрополь, а народ, оточивши їх тримав в облозі протягом двох днів. «На третій громадяни відпустили Клеомена

і всіх, що були з ним, забезпечивши їм вільний вихід, а Клісфена та інших вигнанців закликали назад» [31, с. 31]. У цьому зв'язку можна також згадати і революційні події в Україні у 2013–2014 роках, які з одного боку починалися і довгий час тривали як мирні зібрання, однак з іншого боку були формою реалізації права на повстання.

Аналіз цих історичних подій наводить на думку, що співвідношення права на повстання та права на свободу мирних зібрань варто зображувати у формі двох кіл, які перетинаються. Поєднує ці права те, що обидва вони є природними правами, що реалізуються шляхом колективних дій. Однак між ними є і значна різниця. Мирні зібрання, до прикладу, проводяться на будь-яку тематику, тоді як повстання завжди мають яскраво виражене політичне забарвлення. А крім того мирні зібрання є далеко не єдиною формою повстань. М. Денісова, зокрема, зазначає що іншими формами реалізації права на повстання можуть бути страйки, організація рухів спротиву чи навіть судові позови [55, с. 56].

На сьогодні право на повстання, на відміну від права на мирні зібрання не має такого всезагального конституційного визнання. Лише окремі конституції держав світу та міжнародні документи визнають право на повстання. Так, право на повстання згадане в преамбулі Загальної декларації прав людини, у якій йдеться про те, що право на повстання служить останнім засобом протидії тиранії і гнобленню у випадках, коли права людини не захищені силою закону. Право на повстання прямо згадане також у Конституції Німеччини, Французькій декларації прав людини і громадянина та деяких інших документах, що мають юридичну силу на сьогодні.

Нам здається, що відсутність загального визнання права на повстання у більшості міжнародних документах та конституціях держав світу є не випадковим. По-перше, визнання або невизнання права на повстання на конституційному рівні майже не має практичного значення. Як слушно зазначає М. Денісова, відсутність закріплення права на повстання зовсім не означає

неможливість його реалізації [55, с. 56]. По друге, як нам здається, існує своєрідна презумпція того, принаймні у західному світі, що право повстання як останній засіб протидії тиранії і гноблення ніколи не повинно знадобитися в силу сильних демократичних традицій, а також можливістю впливати на владу за допомогою інших засобів, зокрема, мирних зібрань. Нам дуже близьке твердження американського президента Авраама Лінкольна, який колись назвав мирні зібрання конституційною заміною революції. Розвиваючи цю логіку зазначимо, що в цивілізованому суспільстві право на мирні зібрання у формі протесту часто виступає своєрідним мірилом суспільного невдоволення і надає владі шанс скористатися можливістю таке невдоволення знівелювати.

Справді, якщо проводити історичні паралелі то майже всі значні революційні події переростали у революцію не відразу, а лише згодом, коли вирішення проблем у мирний спосіб провалилося або стало неможливим. Так, взяттю Бастилії під час Великої французької революції передували спроби досягти мирних домовленостей між королем та установчими зборами. Більше того, навіть взяття Бастилії, яке безперечно відбулося насильницьким шляхом, не означало остаточної відмови від ненасильницьких методів боротьби за свої права. За свідченням сучасника тих подій Томаса Пейна «Розумом важко уявити собі ще приголомшливішу картину від тієї, якої являв собою Париж у час захоплення Бастилії, два дні до того та два дні після. Важко й уявити те, що все це могло так швидко затихнути» [93, с. 31]. Спалахи насильства під час революційних подій 1789 року у Франції чередувалися з мирними демонстраціями і спробами знайти компроміс та залагодити розбіжності мирним шляхом.

Таким чином, ми вважаємо, що мирні зібрання на сьогодні є обов'язковою умовою реалізації права на повстання в цивілізованих суспільствах. Навіть за наявності ознак тиранії і гноблення перш ніж народ може вдатися до повстання мають бути використані всі мирні методи, у тому числі і в першу чергу ті, що надає право на мирні зібрання. У разі, якщо цього

не зробити, навіть у випадку успіху, повстання ризикує втратити свою легітимність та бути сприйнятим як державний переворот з усіма відповідними наслідками. Вважаємо, що мирних зібрань як необхідної передумови права на повстання можна уникнути лише за наявності неспростованих обґрунтованих очікувань, що вони не матимуть жодного змісту і лише призведуть до репресій щодо їх учасників.

Співвідношення з правом на колективне звернення. Право на свободу мирних зібрань та право на подання колективного звернення (петиції) має тісний історичний зв'язок, який особливо чітко проявився в країнах англо-саксонської правової сім'ї. В минулому обидва інститути були нерозривно пов'язаними: реалізувати право на колективну петицію було неможливо за відсутності права на мирні зібрання. Адже рішення про направлення колективного звернення, зазвичай, ухвалювалося саме мирними зібраннями, учасники якого підписували звернення до органу влади прямо під час мирного зібрання. Доказом тісного переплітання цих прав у офіційних документах може служити формулювання вжите в «Декларації прав і скарг», що була прийнята Першим Континентальним конгресом представників американських колоній. Згідно з Декларацією: «жителі англійських колоній Північної Америки мають право мирно збиратися разом, обговорювати свої скарги, та подавати петицію королю» [94]. Це формулювання, на наш погляд, підкреслює взаємозв'язок права на свободу мирних зібрань та права на колективне звернення, що існував в історичну епоху.

Втім, попри наявність великої кількості спільних рис та тісний історичний зв'язок, ці права є цілком самостійними та мають як спільні риси так і відмінності.

Спільною ознакою права на свободу мирних зібрань і права на колективне звернення є те, що ці права можуть бути реалізовані лише групою осіб. З цією ознакою також впливає те, що і реалізація права на свободу мирних зібрань, і реалізація права на колективну петицію, за своєю суттю, є

вираженням колективної волі. Як правило, організатори мирних зібрань та ініціатори колективного звернення намагаються залучити до реалізації цих прав якомога більше людей, оскільки це, зазвичай, посилює зміст повідомлення, який організатори прагнуть донести до органу влади.

Наступною спільною рисою цих прав є те, що їх реалізація спрямована на досягнення короткострокової цілі, що має тимчасовий характер. На відміну від об'єднання громадян при створенні асоціації, об'єднання учасників мирного зібрання та підписантів петиції завершується моментом закінчення зібрання і подання петиції відповідно.

Ще однією спільною ознакою цих прав є те, що вони мають подвійну природу: їх реалізація може бути спрямована на досягнення як приватних (особистих) цілей, так і політичних. З цієї подвійної природи випливають і різні підходи до регулювання здійснення цих прав, що існують у різних країнах. Так, деякі держави обмежують можливість реалізації права на мирні зібрання і права на петицію лише своїми громадянами. Мотивація такого підходу полягає у тому, що право на мирні зібрання і право на колективні звернення може здійснюватись з політичною метою, для того щоб створити у населення ту чи іншу позицію щодо політичних питань. Відповідно такі права деякі держави визнають лише за громадянами.

Окрім спільних рис, право на мирні зібрання та право на колективне звернення, звичайно, мають і певні відмінності. Насамперед варто зауважити, що право на мирні зібрання не завжди реалізується з метою подання петиції. Більше того, реалізація права на мирні зібрання не завжди спрямована на донесення якогось повідомлення до органу влади, оскільки основним «споживачем» мирного зібрання може бути саме суспільство, а не органи влади. Прикладом мирних зібрань, основний меседж яких направлений до громадян, можуть бути популярні, у наш час, ЛГБТ прайди, змістом яких часто є донесення до суспільства інформації про існування такої меншини. На відміну

від права на свободу мирних зібрань, право на петицію завжди спрямоване на певний орган влади.

Відносно новою відмінністю між правом на мирні зібрання та правом на подання колективного звернення є також спосіб, у який може бути донесено певне повідомлення. У минулому подача колективного звернення вимагала фізичної присутності підписантів петиції. Однак сучасні технології дозволяють людям підтримати чи не підтримати певну вимогу до органу влади не виходячи з дому, шляхом подачі електронної петиції. Натомість у випадку з правом на мирні зібрання, фізична присутність учасників досі є визначальною для реалізації права.

Висновки до Розділу 1

Дослідження еволюції розвитку інституту мирних зібрань, його сутнісних ознак, співвідношення права на свободу мирних зібрань з суміжними правами та окремих проблемних питань його кваліфікації дозволяє зробити такі висновки.

Зібрання як такі є дуже древнім явищем, властивим ще родовому суспільству. У давні часи вони склали основу первісної демократії та були з одного боку установчим органом, а з іншого – слугували майданчиком для обговорення суспільних питань, де кожен член общини міг вільно висловлюватись і мав рівне право бути почутим.

У часи античності проводилися зібрання як з установчими функціями так і без таких. Найбільшого розвитку інститут зібрань з установчими функціями досяг в Афінах. Той факт, що під час цих зібрань будь-хто з учасників міг пропонувати будь-який предмет обговорення, робили ці збори схожими на сучасний інститут мирних зібрань. Однак попри деякі спільні риси, інститут народних зборів був насамперед політичним інститутом, що виключає можливість розглядати його як форму реалізації права на мирні зібрання. Окрім

формалізованих зібрань у часи античності не бракувало і зібрань без установчих функцій, які виконували політичні, соціальні функції та іноді навіть виступали бар'єром для встановлення диктатури. Однак право на мирні зібрання в античний період не усвідомлювалося саме як окреме право громадянина, а отже не було закріплене в позитивному законодавстві і відповідно не визнавалося офіційно.

У постантичний період мирні зібрання, хоча й відігравали важливу роль у суспільному житті, не могли бути закріплені в офіційному праві. Наприклад за часів середньовіччя згадки про мирні зібрання у писаному праві (за деякими виключеннями, наприклад, щодо цехових зібрань) здебільшого перебували у межах кримінальних санкцій, які держави встановлювали у разі їх проведення.

Передумови для перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії на право суб'єктивне вперше виникли лише за доби пізнього просвітництва, завдячуючи, насамперед, розвитку конституційного парламентаризму, поширенням ідей політичного лібералізму та їх втіленню у визначних документах Американської та Французької революцій. У сучасний же період право на свободу мирних зібрань насамперед характеризується виходом на міжнародний рівень захисту та поступовим зростанням ролі міжнародного права з прав людини.

Мирні зібрання як правова категорія володіє рядом сутнісних ознак, які дозволяють відмежувати це явище від суміжних понять та категорій. Вважаємо, що мирне зібрання як правове явище характеризується: 1) усвідомленою (осмисленою) зустріччю групи осіб, 2) що відбувається з метою публічного висловлення або формулювання спільних поглядів 3) у певному фізичному місці (території, маршруті) 4) та проходить у мирний спосіб. Окрім основних ознак, існує також чимало факультативних, які можуть виконувати допоміжну роль для розмежування мирних зібрань та суміжних явищ (наприклад, наявність організатора зібрання, сповіщення про його проведення відповідних органів влади, наявність допоміжних засобів для ефективної комунікації тощо).

Як окреме фундаментальне право людини мирні зібрання співвідносяться з іншими суміжними правами. Так, право на свободу зібрань та право на свободу вираження поглядів споріднені через зміст повідомлення, яке може доноситься через свободу зібрань або через свободу вираження поглядів. Водночас очевидною відмінністю між цими правами те що свобода зібрань передбачає не тільки передання певного повідомлення (змісту), але й передбачає сукупність фізичних дій спрямованих, зокрема, на публічне донесення своєї позиції, яка до того ж мусить бути виражена групою осіб.

Право на свободу мирних зібрань має також тісний історичний зв'язок з правом на свободу асоціацій, які переважно і виступають організаторам мирних зібрань. Однією ж з ключових відмінних рис між цими правами є зорієнтованість намірів учасників. На відміну від мирних зібрань, фокус уваги яких переважно спрямований на вузьку мету у теперішньому часі, створення асоціації відображає намір подальшої постійної взаємодії в майбутньому, який мають її учасники.

З правом на колективне звернення мирні зібрання пов'язують ряд спільних ознак, як от: можливість реалізації лише групою осіб, спрямованість на досягнення короткострокової цілі, можливість використання для досягнення як приватних так і публічних цілей тощо. Однак на противагу праву на колективне звернення, право на свободу мирних зібрань може бути спрямовано не лише до органів влади, але й до суспільства у цілому чи до певних його груп чи представників. До того ж на відміну від права на колективне звернення реалізація права на мирні зібрання неможлива за фізичної відсутності учасників на місці його проведення.

Цікаві висновки можна зробити при співвідношенні права на свободу мирних зібрань та права на повстання. Виходячи з теперішніх історичних умов вважаємо, що мирні зібрання є обов'язковою умовою реалізації права на повстання в цивілізованих суспільствах. Адже навіть за наявності ознак тиранії і гноблення перш ніж народ може вдатися до повстання мають бути

використані всі мирні методи, у тому числі і в першу чергу ті, що надає право на мирні зібрання.

Щодо певних проблемних теоретичних питань класифікації права на мирні зібрання, вважаємо, що попри деяку критику самої ідеї класифікації прав людини, вона може мати сенс для спрощення розуміння природи певного права чи явища. Так, на наш погляд, право на свободу мирних зібрань слід відносити до індивідуальних прав, що реалізується шляхом колективних дій. Крім того, попри те, що право на мирне зібрання до певної межі може бути елементом політичної дії і може розглядатися як непрямий еквівалент участі у державних справах (йдеться про мирні зібрання з політичною метою), віднесення права на мирні зібрання до прав «громадян», і відповідно надання державі дискреційних повноважень щодо наділення або не наділення цими правами іноземців та осіб без громадянства, є помилковим і суперечить самій природі права на мирні зібрання. Адже, право на мирні зібрання є природним правом, яке походить від природної схильності людей до об'єднання та гуртування, а зміст повідомлення не має ключового значення для визначення події як мирного зібрання. Водночас, на наш погляд, держава може встановлювати обмеження у здійсненні права на участь і організацію політичних мирних зібрань для іноземців, у виключних випадках, коли йдеться про забезпечення національної безпеки.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ ЩОДО ПРАВА НА МИРНІ ЗІБРАННЯ

2.1 Місце права на мирні зібрання у системі міжнародних стандартів з прав людини

У словниково-довідковій літературі термін «стандарт» розуміють як єдину типову форму організації, проведення, здійснення чого-небудь; норму, зразок, мірило, що його приймають за вихідний для порівняння з ним інших подібних об'єктів [95, с. 828]. У той же час термін «міжнародний» переважно розглядають як той, що стосується відносин між країнами і народами, або той що поширюється на них [96]. Сполучивши ознаки цих термінів можна розглядати «міжнародний стандарт» як певну типову норму, еталон, що поширений між різними народами і країнами.

Приблизно у такому значенні поняття «міжнародний стандарт» розглядають і у фаховій юридичній літературі. Зокрема, у Юридичній енциклопедії за загальною редакцією професора Ю. Шемшученка міжнародні стандарти визначаються як міжнародно-правові норми та принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права у тих чи інших сферах правовідносин (у галузі захисту прав людини, попередження злочинності й боротьби з правопорушниками тощо). Важливо однак зауважити, що автори енциклопедії розглядають міжнародні стандарти передусім як такі, що встановлюють певні мінімальні вимоги, дотримуватись яких повинні усі держави, хоча додають, що вони можуть міститися не лише у міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права, але й документах, не наділених обов'язковою юридичною силою, що приймаються міжнародними організаціями [97, с. 615].

Чимало авторів, окрім загального визначення міжнародних стандартів, роблять спроби окреслити зміст поняття «міжнародні стандарти прав людини». Так, на думку Ю. Касарби, міжнародні стандарти прав людини слід визначати як закріплені в міжнародних актах та інших міжнародних документах певні еталони, норми, показники, до дотримання та досягнення яких заохочується або ж зобов'язується держава [98, с. 21]. О. Кирпачов характеризує міжнародні стандарти з прав людини як стандарти, що встановлюються міжнародним співтовариством в межах міжнародних організацій для їхнього забезпечення та захисту як на міжнародному рівні, так і на рівні окремих держав [99]. С. Добрянський вважає, що міжнародні стандарти виступають певним еталоном, котрі слід вважати критерієм, взірцем, що йому має відповідати законодавство та відповідна юридична практика усіх держав сучасного міжнародного співтовариства [100, с. 114]. Найбільш широке визначення поняття «міжнародний стандарт прав людини» запропонували П. Рабінович та О. Венецька. Ці вчені розглядають міжнародні стандарти прав людини як закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного чи політичного характеру [101, с. 26].

Як видно зі змісту викладених підходів, єдиного розуміння поняття «міжнародні стандарти прав людини» у літературі не існує. Насамперед, впадають в око розбіжності між розумінням міжнародних стандартів як певного еталону або ж зразку або ж навпаки звуження змісту цього поняття до мінімальних меж з акцентом на критерії суб'єктної поширеності (тобто міжнародним стандартом є той мінімальний рівень, який визнається усією або

практично усією міжнародною спільнотою). Крім того, у більшості визначень поняття «міжнародно-правові стандарти прав людини» опускається роль, міжнародних судових установ у виробленні та формулюванні відповідних стандартів, що на нашу думку, є невиправданим.

Зважаючи на викладене, вважаємо за недоцільне звужувати розуміння міжнародних стандартів лише до мінімальних вимог, яких повинні дотримуватися усі держави ані зі змістовної, ані з методологічної точки зору. Адже за такого підходу з цієї сфери виключаються стандарти, що встановлюються провідними авторитетними міжнародними організаціями, позаяк переважно вони є саме тими, що орієнтуються на найкращі практики, а не лише встановлюють мінімальні вимоги. Зокрема, у сфері права на мирні зібрання такими безумовно є стандарти фіналізовані провідними фахівцями БДПЛ ОБСЄ та Венеційської комісії. Таким чином, під міжнародними стандартами прав людини розумітимемо певні еталонні принципи та норми, на виконання яких держави погодилися безпосередньо чи опосередковано (наприклад, через визнання юрисдикції міжнародних судових установ), або ж вони визнаються в силу їх авторитетності, зокрема, з огляду на схвалення авторитетною міжнародною міжурядовою організацією. Слідуючи цій логіці, міжнародні стандарти права на мирні зібрання визначатимемо як складну дворівневу структуру. З одного боку до них належить сукупність принципів та норм, закріплених у основних міжнародно-правових документах у сфері прав людини щодо яких держави надають безпосередню згоду, з іншого – міжнародні стандарти складають сукупність положень, що розвивають, конкретизують та уточнюють положення щодо захисту права на мирні зібрання, що знаходять своє відображення у документах авторитетних міжнародних організацій та установ.

Історично, про певні універсальні, загальновизнані міжнародно-правові стандарти можна говорити не раніше ніж з середини двадцятого століття. Ще задовго до цього часу право на мирні зібрання отримало визнання у багатьох

національних Конституціях та законах. Міцним фундаментом для такого визнання стало поширення ідеї прав людини та їх теоретичне обґрунтування у працях багатьох визначних мислителів, насамперед доби Просвітництва.

Однак лише із закінченням другої світової війни постало питання виведення прав людини з національного на міжнародний рівень. Саме тоді 24 жовтня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско була створена Організація Об'єднаних Націй одною із цілей створення якої було визначено заохочення і розвиток поваги до прав людини та основних свобод.

Першим міжнародним документом, де був закріплений перелік як основоположних, так і економічних, соціальних та культурних прав стала Загальна декларація прав людини 1948 року. Не зважаючи на те, що норми цього документу не мали зобов'язуючого характеру, згодом більшість її положень стали частиною звичаєвого міжнародного права. Багато конституцій світових держав містять так звані «каталоги прав людини», запозичені з тексту Загальної декларації прав людини. Чимало конституцій містять також і прямі посилання на цей документ. Праву на мирні зібрання присвячена стаття 20 Загальної декларації прав людини. Відповідно до неї «кожна людина має право на свободу зборів і асоціацій» [102].

Після закріплення права на мирні зібрання у тексті Загальної декларації прав людини це право знайшло своє відображення практично у всіх міжнародних договорах щодо прав людини, які ухвалювалися у другій половині ХХ та ХХІ ст. Перелічимо лише найважливіші з них.

Так, 16 грудня 1966 р. на основі Загальної декларації прав людини був прийнятий Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, що набув чинності у 1976 році. На відміну від Загальної декларації прав людини, Пакт є міжнародним договором, що має обов'язкову силу для 168 країн-учасниць, що його підписали. Стаття 21 Міжнародного пакту присвячена праву на мирні зібрання. За текстом Пакту *«користування правом на мирні зібрання не підлягає ніяким обмеженням крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є*

необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших осіб» [103]. Важливою особливістю цієї статті є те, що вона не лише визнає це право як таке, але й встановлює умови, за яких це право може бути обмеженим.

Окрім Загальної декларації та Міжнародного пакту, які є універсальними міжнародними документами у сфері прав людини, право на мирні зібрання закріплене і у багатьох інших міжнародних договорах, зокрема і тих, що стосується окремих соціальних груп. Наприклад, держави-учасники Конвенції про права дитини домовилися визнати право дитини на свободу мирних зібрань і асоціацій [104].

Важливим також є факт закріплення права на мирні зібрання у низці регіональних договорів щодо захисту прав людини, які є міжнародними стандартами для значної кількості держав. Адже у багатьох аспектах регіональні системи захисту прав людини виявилися ефективнішими за універсальні.

Зокрема, у Європі 04 листопада 1950 р. була відкрита для підписання Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка станом на сьогодні підписана 47 європейськими державами. Стаття 11 Конвенції присвячена праву на свободу зібрань та асоціацій. Відповідно до неї *«кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави» [90].* Текст

статті 11 Конвенції майже ідентичний своєму відповіднику у статті 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Поза сумнівом формулювання Конвенції значно вплинули, і до певної міри визначали положення Пакту, що був схвалений значно пізніше.

Ще одним важливим документом щодо прав людини на європейському рівні є Хартія основних прав Європейського Союзу, що є складовою частиною Лісабонського договору щодо принципів функціонування ЄС. Стаття 12 Хартії проголошує право кожного на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання на всіх рівнях, зокрема в справах політичних, громадських та профспілкових, включаючи право кожного створювати професійні спілки та приєднуватися до них заради захисту своїх інтересів [105].

Регіональні міжнародні стандарти прав людини, які закріплюють право на мирні зібрання, прийняті також і в інших частинах світу. Зокрема, 1969 року у Сан Хосе була прийнята Американська конвенція про права людини [106], а 1986 року у Найробі прийнята Африканська хартія прав людини і народів [107]. Праву на мирні зібрання у цих міжнародних договорах присвячені статті 15 і 11 відповідно, і у загальних рисах формулювання вжиті у статтях дублюють аналогічні положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Також у 2004 році Лігою арабських держав була прийнята Арабська хартія прав людини, стаття 24 якої визнає за громадянами країн-підписантів право на мирні зібрання [108].

Таким чином, незважаючи на те, універсальні та регіональні договори щодо прав людини у деяких аспектах різняться між собою, право на мирні зібрання визнається усіма ключовими договорами і сформульоване у схожий спосіб. У свою чергу це дає підставу для кількох важливих висновків.

По-перше, право на мирні зібрання є важливою складовою частиною міжнародних стандартів з прав людини, визнається практично усіма

міжнародними договорами щодо прав людини універсального і регіонального характеру.

По-друге, право на мирні зібрання не є абсолютним правом, оскільки кожен з міжнародних договорів встановлює умови і обставини у яких це право може бути обмежене.

По-третє, у міжнародному праві з прав людини є консенсус щодо того, які саме умови можуть бути визнані належними для обґрунтування обмеження права на мирні зібрання. Так, за винятком Арабської хартії з прав людини, міжнародні договори ставлять вимогу щоб умови обмеження мирних зібрань були передбачені законом, були необхідними у демократичному суспільстві¹, і слугували меті захисту інтересів громадської і національної безпеки, охорони здоров'я і захисту населення, а також захисту прав і свобод інших людей.

По-четверте, враховуючи вражаючу схожість способів закріплення права на мирні зібрання у ключових міжнародних універсальних і регіональних договорах з прав людини є усі підстави стверджувати, що вони є тим мінімальним стандартом, що його слід приймати за вихідний при порівнянні національних стандартів захисту права на мирні зібрання. З цією тезою корелюється, зокрема, застереження Спеціального доповідача ООН з питань права на свободу мирних зібрань і асоціацій щодо недопустимості додаткових підстав для обмеження мирних зібрань у національних законах, порівняно з тими, що уже містяться на міжнародному рівні [109].

Дослідження місця права на мирні зібрання у системі міжнародних стандартів з прав людини було б далеко неповним, якби завершилося суто з'ясуванням особливостей закріплення права на мирні зібрання у міжнародних договорах щодо прав людини. Кожен з них є договором загального характеру у тому значенні, що лише закріплює волю держав, що приєдналися до таких

¹ *Примітка.* Важливим уточненням є те, що Африканська хартія прав людини і народів не містить відсилки до «демократичного суспільства» у контексті умов за яких мирне зібрання може бути обмежене. Натомість згідно з формулюванням Хартії користування правом на мирні зібрання підлягає лише тим необхідними обмеженням, які встановлені законом. Втім, на наш погляд, термін «необхідні обмеження» можна тлумачити як такі, що впливають з вимог демократичного суспільства.

договорів, на визнання певного загального переліку мінімальних стандартів прав людини та, у деяких випадках, на міжнародний контроль за виконанням добровільно взятих на себе зобов'язань. Таким чином, практична імплементація цих стандартів потребує їх уточнення і подальшої конкретизації за допомогою ряду інших документів рекомендаційного характеру щодо окремих аспектів захисту того чи іншого права. Такі документи у літературі часто називають м'яким правом – тобто міжнародними нормами, які не мають зобов'язального характеру, але, в силу свого питомого політичного чи морального значення, дотримуються державами [110, с. 43–45]. Чимало міжнародних стандартів захисту права на мирні зібрання у цьому розумінні містяться у рекомендаціях, доповідях, стандартах, резолюціях прийнятих авторитетними міжнародними організаціями та установами. У розумінні Резолюції Генеральної асамблеї ООН № 41/120 щодо «Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини» такі документи повинні, зокрема:

а) узгоджуватись з існуючим переліком міжнародно-правових норм в сфері прав людини;

б) носити фундаментальний характер та засновуватись на притаманних людській особі гідності та цінностей;

в) бути достатньо чіткими, щоб служити джерелом чітких та здійснених прав та обов'язків;

г) передбачати в доречних випадках реалістичний та ефективний механізм втілення, включно з системами подачі звітності;

г) користуватись широкою міжнародною підтримкою [111].

Одним із перших «роз'яснювальних» документів, що відповідає цим характеристикам і безпосередньо пов'язаний зі сферою свободи мирних зібрань є Сіракузькі принципи тлумачень обмежень і відступів від положень міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Цінність цього документу полягає у тім, що він пропонує тлумачення понять вжитих у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, таких як:

«передбачене законом», «в демократичному суспільстві», «громадський порядок», «здоров'я і моральність населення», «національна і громадська безпека», «права і свободи інших» тощо. Зокрема, Сіракузькі принципи пропонують розуміти поняття «передбачене законом» так, що жодне обмеження реалізації прав людини не може вводитися інакше як відповідно до національного закону загального застосування, який не суперечить Пакту і діє в момент введення обмеження. Сам закон у свою чергу не може бути свавільним або необґрунтованим, а його текст має бути доступним кожному. Законом також мають бути передбачені достатні гарантії ефективного правового захисту від незаконного або неправомірного введення чи застосування обмежень прав людини [112]. Таким чином, Сіракузькі принципи сприяють встановленню єдиного консенсусного розуміння і тлумачення понять, вжитих у ключових міжнародних договорах щодо прав людини.

Однак найбільш повно і системно міжнародні стандарти щодо права на мирні зібрання узагальнені, а подекуди і вироблені у роботі панелі експертів Бюро демократичних інститутів і прав людини Організації безпеки і співробітництва в Європі (БДПІ ОБСЄ), висновках Європейської комісії за демократію через право (Венеційської комісії) та доповідях Спеціального доповідача ООН з питань свободи мирних зібрань і асоціацій. Слід зазначити, що відповідні стандарти, хоч і мають рекомендаційний характер, великою мірою спираються на юридичні документи, що мають обов'язкове значення, зокрема, на практику Європейського суду з прав людини, а у випадку звітів Спеціального доповідача ООН – також на практику Міжамериканського суду з прав людини. Цей зв'язок має двосторонній характер, адже нерідко згадані суди формують свою практику спираючись на доповіді або висновки авторитетних міжнародних установ. Таким чином, порушення рекомендацій встановлених «м'якими» міжнародними стандартами з великим ступенем вірогідності одночасно становитимуть порушення більш жорстких юридичних норм.

Хронологічно першою успішною спробою узагальнити міжнародні стандарти у сфері мирних зібрань стали підготовані панеллю експертів БДПЛ ОБСЄ у 2007 році Керівні принципи щодо свободи мирних зібрань. Як влучно сказано у передмові до першого видання «міжнародні норми, безумовно, чітко встановлюють загальні принципи, але при цьому у законодавчих і виконавчих органах недостатньо документів, які б показували як свобода мирних зібрань може регулюватись у законах і на практиці на національному рівні» [63]. Підготовка Керівних принципів стала успішною спробою заповнити цю прогалину.

Джерела, що використані при підготовці Керівних принципів більш як на половину складаються з практики Європейського суду з прав людини. Однак на відміну від практики Європейського суду, Керівні принципи є тематично структурованими, а тому зручними у використанні. Меншу частину Керівних принципів складають посилання на практику національних судових органів країн ОБСЄ, а також авторитетних установ або фахівців у сфері мирних зібрань. Таким чином, Керівні принципи є не лише думкою визнаних фахівців, але й спробою узагальнення практики Європейського суду, і меншою мірою, кращої практики країн-членів ОБСЄ щодо мирних зібрань.

Важливе значення у контексті міжнародних стандартів права на мирні зібрання мають висновки Венеційської комісії, ухвалені щодо законів та законопроектів, які так чи інакше стосуються теми свободи мирних зібрань. За майже 30 років роботи Комісія ухвалила чимало таких висновків, які в узагальненому вигляді вперше були представлені у Компіляції висновків Венеційської комісії щодо свободи мирних зібрань у 2012 році, та згодом доповнені у 2014 році [64]. Цінність висновків у порівнянні з Керівними принципами полягає, зокрема, у набагато більш деталізованому підході до аналізу конкретних законодавчих приписів щодо мирних зібрань, які існують або запроваджуються у тій чи іншій країні. Тим не менше під кутом зору

закладених основних принципів щодо свободи мирних зібрань між висновками Венеційської комісії і Керівними принципами ОБСЄ не має жодної різниці.

Ще однією категорією рекомендаційних документів, що встановлюють стандарти окремих аспектів захисту і реалізації права на мирні зібрання на міжнародному рівні є Доповіді спеціального доповідача ООН з питань свободи зібрань і асоціацій. Інститут спеціального доповідача з питань свободи зібрань і асоціацій встановлений Резолюцією Ради ООН з прав людини у 2010 році. Завданням доповідача визначено збір усієї доступної інформації щодо національних практик, досвіду, тенденцій реалізації і захисту права на мирні зібрання, а також підготовку рекомендацій відносно шляхів і засобів для сприяння і захисту свободи зібрань та свободи асоціацій у всіх їх проявах [113].

Станом на 2016 рік Спеціальний доповідач підготував близько 20 доповідей щодо різних аспектів права на мирні зібрання, які можна умовно поділити на дві групи. Першу групу становлять звіти спеціального доповідача за наслідками спеціальних місій до країн-членів ООН. Такі візити були здійснені до Грузії, Великобританії, Руанди, Казахстану, Оману, Республіки Корея та Чилі. Друга група складається з узагальнень Спеціального доповідача або так званих тематичних звітів щодо свободи мирних зібрань та асоціацій. Зокрема, Спеціальний доповідач представив найкращі практики стосовно заохочення і захисту свободи мирних зібрань та асоціацій [109], щодо свободи мирних зібрань і асоціацій в контексті виборів [114] тощо.

Текстуальний аналіз Керівних принципів, Компіляції висновків Венеційської комісії та звітів Спеціального доповідача показує, що між ними існує досить високий ступінь кореляції. Показово, що при підготовці тематичного звіту щодо найкращих практик стосовно заохочення і захисту свободи мирних зібрань та асоціацій Спеціальний доповідач щонайменше 15 разів послався на Керівні принципи щодо свободи мирних зібрань, які в свою чергу стали спільним напрацюванням панелі експертів БДПЛ ОБСЄ та експертів Венеційської комісії. Велика кількість перехресних посилань

спостерігається також між висновками Венеційської комісії і Керівними принципами. За таких умов не дивно, що підходи зазначених організацій практично ідентичні і частково відрізняється лише ступенем жорсткості тих чи інших позицій. Одним із прикладів може служити різниця у позиціях щодо прийняттого строку завчасного сповіщення про мирні зібрання, який на думку Спеціального доповідача не повинен перевищувати 48 годин, тоді як Венеційська комісія допускає строк у 3–5 днів, за умови, якщо він буде достатньо гнучким. Іншим прикладом різного рівня жорсткості можуть служити думки щодо допустимості дозвільної процедури проведення мирних зібрань. Венеційська комісія відтворює думку Європейського суду з прав людини щодо того, що «підпорядкування організації проведення зібрання процедурі повідомлення чи процедурі надання дозволу зазвичай не зачіпає сутності самого права на проведення зібрання до тих пір, доки ціль такої процедури полягає у наданні органам влади можливості вжити розумні і адекватні заходи для забезпечення успішного проведення будь-якого зібрання, мітингу чи іншого заходу політичної, культурної чи іншої природи» (§ 42) [115]. Керівні принципи натомість наполегливо рекомендують тим країнам, законодавство яких передбачає дозвільну процедуру проведення зібрання, замінити її на процедуру завчасного повідомлення. Ще більш однозначно висловився Спеціальний доповідач, який вважає, що «здійснення основних прав і свобод повинно підлягати не процедурі дозволу з боку влади, а як максимум процедурі попереднього повідомлення, сенс якого полягає у наданні можливості органам влади сприяти реалізації права на свободу зібрань, а також для вжиття органами влади заходів для охорони громадського порядку, а також прав і свобод інших людей» [109, с. 8].

Водночас, незважаючи на деякі відмінності у ступені жорсткості, різниця у підходах ключових міжнародних організацій є настільки незначною, що цілком можна нею знехтувати. Не буде перебільшенням стверджувати, що у своїй сукупності вони становлять єдиний міжнародний стандарт у сфері

свободи мирних зібрань. При цьому «м'якість» цих приписів є достатньо відносною. Здебільшого їх недотримання призводить до порушення права на мирне зібрання у розумінні прецедентної практики Європейського суду з прав людини, яку варто розглянути детальніше.

2.2 Порівняльно-правовий аналіз рішень Європейського суду з прав людини щодо мирних зібрань та їх значення для національної правової системи

Сучасну систему захисту прав людини у Європі практично неможливо уявити без Європейського суду з прав людини. Більшість дослідників справедливо відзначають, що його виникнення після жахів другої світової війни було не випадковим. Саме після війни на європейський континент приходить остаточне усвідомлення необхідності захисту основних прав людини не тільки у відповідності до законів, але й від самих законів, якщо вони порушують або якимось іншим чином несправедливо обмежують природні права людини [116]. У настільки пізньому усвідомленні ризиків «тоталітарної демократії» (цілковите підкорення меншості більшості) багато хто звинувачує поширеність у Європі XIX – першої половини XX ст. ідей юридичного позитивізму – панівної філософсько-правової концепції того часу. Так, на думку відомого німецького філософа права Г. Радбруха «юридичний позитивізм відповідає за збочення права при націонал-соціалізмі, оскільки він своїм ствердженням «закон є закон» обеззброїв німецьких юристів перед його свавільним та злочинним змістом. Трагування юридичними позитивістами влади як засадничого критерію чинності права означало готовність юристів до сліпої покори всім законодавчо оформленим приписам влади» [117, с. 90–91]. Зрештою, концепція права, якої дотримувався пізній Радбрух, знайшла своє практичне втілення у судових постановках післявоєнної Німеччини, які карали посібників нацистів попри те, що їхні дії цілком відповідали нацистським

законам, але суперечили сумлінню й почуттю справедливості усіх гідних людей². Заради справедливості, слід сказати, що така аргументація зазнала гострої критики з боку теоретиків юридичного позитивізму³.

Ще однією непрямую причиною виникнення і популярності авторитарних режимів міжвоєнної Європи у літературі називають висунуту ще Руссо ідею нічим не обмеженого народного суверенітету. Згідно з ідеями Руссо у законах має відображатися загальна воля всіх громадян. Ті ж громадяни, що залишилися у меншості, просто помиляються і повинні бути вдячні більшості за те, що їх зобов'язують виконувати їх волю і тим самим звільняють їх від власних помилок. С. Шевчук відмічає, що Руссо не хвилювала та обставина, що з посиланням на помилку індивіда його могли позбавити основних прав, так як для Руссо народ і держава становили єдине ціле, спаяні спільною волею народу. Тому носієм народного суверенітету може бути хто завгодно, навіть окрема особистість [116].

Фактично лише друга світова війна, з усіма її жахіттями, спричиненими у тому числі масштабним культом особистості, що виражав «суверенну волю народу», призвела до усвідомлення необхідності повернення до конституційного захисту прав людини, у тому числі від законів, які ці права порушують, і від необмеженої влади більшості, яка і встановлює ці закони [116]. На європейському рівні ідея необхідності контролю за

² *Примітка.* Відповідно до Директиви № 10 Союзної контрольної ради повноваження німецької юстиції розширювалися таким чином, що такі дії як «злочини проти миру», «воєнні злочини», «злочини проти людства», а також «належність до злочинних організацій» визнавалися злочинами. Таким чином німецькі суди могли призначати покарання за вчинки, які не згадувались в Кримінальному кодексі 1871 року як злочинні дії. Цей закон став правовою основою для проведення судових процесів над нацистськими злочинцями у випадках, для яких раніше не існувало правової основи, або для яких вона була недостатньою. URL: http://www.nurembergacademy.org/fileadmin/media/pdf/publications/TJ_in_Germany-UKR-FINAL.pdf (дата звернення: 15.12.2016).

³ *Примітка.* На думку одного з найвизначніших теоретиків юридичного позитивізму Г. Гарта у випадку з необхідністю покарання за обурливі аморальні вчинки, вчинені під час нацистського режиму, не розважливо просто заявляти, що закони ухвалені після 1934 року не мають юридичної чинності. Значно більш чесно (меншим злом) під кутом зору Гарта було б прийняти закон, який мав би зворотною дію у часі. Адже, хоч якими огидними можуть видаватися кримінальні закони й покарання зі зворотною дією, дотримання їх у даному випадку мало б принаймні ті переваги, що ми були б відвертими... Але щирість – це не тільки одна з багатьох малих чеснот, властивих застосуванню норм права, так само як це не просто незначна моральна чеснота. Адже, якщо дотримуватись Радбрухового погляду – спираючись на нього, німецькі суди, піднесли наш протест проти лихого права у формі твердження, що певні норми не можуть бути правом унаслідок своєї моральної несправедливості, – ми затуманюємо одну з наймогутніших, бо найпростішу, форм моральної критики [117, с. 92–93]

порушенням прав людини з боку офіційно встановленого права держави, зрештою, і втілилася у створення Європейського суду з прав людини.

Безпосередньою ж підставою для утворення Європейського суду з прав людини стало прийняття у 1950 році Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (набула чинності у 1953 р.). Цікаво, що прийняття Конвенції супроводжували дебати щодо необхідності створення окремого регіонального документу, за наявності на той час схваленої універсальної Загальної декларації прав людини. Невипадково один з учасників підготовки тексту Конвенції зазначав, що Конвенція *«буде мати реальне значення тільки в тому випадку, якщо ми переведемо її в режим дії, і щоб зробити це швидко та ефективно, варто надати їй чіткі юридичні санкції»* [118, с. 118].

Загалом, саме створення Європейського суду з прав людини і стало тим механізмом, який надав Конвенції реального значення. Важко не погодитися з оцінкою Конвенції, наданою колишнім суддею Європейського суду сером Дж. Фіцморисом:

«Європейська конвенція про захист прав людини була конвенцією зовсім нового типу, раніше не відомого; вона передбачала для держав-учасниць такі зобов'язання, які уряд раніше ніколи не брав. Усього за двадцять років до прийняття Конвенції подібні зобов'язання виглядали б як зовсім нереальні, тобто такі, що виходять за межі міжнародного права. Це насамперед стосується революційного поняття – права громадянина звертатися зі скаргою на свій власний уряд до міжнародного судового форуму» [119, с. 316].

Важливо також, що право громадянина звертатися зі скаргою до Страсбурзького Суду кореспондувалося з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду.

Справедливо буде згадати, що значення рішень Європейського суду для національних правових систем збільшувалося досить поступово. На думку М. Обойла, *«поширення авторитету Європейського суду з прав людини можна охарактеризувати як найбільш дивовижний феномен в історії міжнародного*

права, можливо навіть в історії всього права» [13, с. 1]. Адже початковий текст Конвенції навіть не передбачав автоматичного обов'язку держав – підписантів Конвенції визнавати право громадянина звертатися зі скаргою на свою державу. До прикладу, Великобританія визнала за своїми громадянами таке право лише у 1966 році, а Франція аж у 1981 році, тобто більш ніж через 20 років після початку роботи Європейського суду з прав людини [120, с. 29]. Як зазначає Ж.-П. Маргено: «якби Суду не вдалося затвердити свій авторитет і підняти свій престиж, Європейська Конвенція залишилася б загальним каталогом гуманітарних побажань, не дуже здатним впливати на долю конкретних жертв порушень прав людини і на право держав-порушників. Знадобилося кілька десятиліть діяльності Суду і багато сотень його рішень, щоб Конвенція виявилася за сучасних умов життєздатною і набула конкретного ефективного змісту» [120, с. 33–34].

Більшість дослідників Європейського суду з прав людини виділяють кілька етапів його історичного становлення. Так, Е. Бейтс вважає, що Конвенція пройшла великий шлях від колективного пакту проти тоталітаризму та комунізму до європейського біля про права. На думку науковця, цей шлях можна умовно поділити на 4 стадії:

- стадія становлення (1948–1950 рр.), під час якої Конвенція була народжена і розроблена;
- стадія формування (1950–1974 рр.), яка характеризувалася початком формування та функціонування конвенційних інституцій та невеликою кількістю індивідуальних скарг, які визнавали прийнятними;
- суддівська стадія (1975–1998 рр.), з початком якої з'являється значна кількість справ, які фактично дали життя конвенційному тексту та відкрили його значимість для сучасної Європи;
- стадія постійного Суду (1998 рік – до нашого часу), яка характеризується перетворенням Суду у квазі-конституційний орган у сфері прав людини для практично усіх держав Європи [13, с. 24–25].

Дещо іншу, хоча багато в чому й подібну класифікацію запропонував український науковець В. Капустинський, який також виділяє 4 етапи розвитку Європейського суду з прав людини. Перший етап – від становлення до початку 70-х років ХХ ст. – характеризувався невисокою кількістю розглянутих справ, обмеженою роллю Європейського суду порівняно з Європейською комісією з прав людини, зосередженість суду переважно на скаргах щодо невинуватості тривалості досудового утримання під вартою. На другому етапі – з середини 70-х до початку 90-х років ХХ ст. – дещо зросла як кількість так і амплітуда справ, розглянутих судом. На цьому етапі основним предметом розгляду стали справи щодо доступу до правосуддя, у яких Судом розтлумачені такі поняття як «незалежний і безсторонній суд», «розумний термін судового розгляду», «презумпція невинуватості» тощо. Третій етап (1990 р. – кінець 1998 р.) характеризувався стрімким збільшенням кількості держав-членів Ради Європи, а також справ, що надійшли до Суду і розглянутих ним. Нарешті 4-й етап, який суттєво реформував структуру Європейського суду з прав та надав громадянам країн Ради Європи прямий доступ до оновленого Суду [120, с. 18–71]. Найбільш відчутно ці зміни можна простежити у кількісному виразі. Якщо за перші 40 років свого існування (1959–1998 рр.) Європейський суд розглянув 837 справ, то після реформи приблизно таку ж кількість справ Суд розглядає всього лише за один рік [121].

На сьогодні значення рішень Європейського суду з прав людини для національних правових систем тяжко переоцінити. Адже рішення Суду є не тільки юридично обов'язковими для держави-відповідача, але й безпосередньо впливають на розвиток правової системи Конвенції, яка у свою чергу є частиною національного законодавства країн-членів [122, с. 18]. Сам же Європейський суд користується довірою українських громадян, про що свідчить хоча б той факт, що з року в рік Україна є одним із лідерів за кількістю звернень у Європейський суд, зокрема, і у справах щодо обмеження свободи мирних зібрань. Варто також погодитись з А. Шевченком та М. Кармалітою, які

звертають увагу на те, що зміна орієнтації вітчизняної юридичної науки і практики є обов'язковими умовами європейської інтеграції нашою держави [20, с. 52]

Крім того, доктрина Європейського суду у цій сфері є важливою також і через особливу роль, яку відіграє Європейський суд у системі забезпечення прав людини у європейському регіоні. У цьому зв'язку варто погодитись з С. Шевчуком, який вважає, що обов'язковість європейського прецедентного права з прав людини для національних судів впливає, зокрема, з принципу ієрархії юрисдикцій. Адже Європейському суду з прав людини належить найвища юрисдикція у галузі судового захисту прав та свобод людини, що безпосередньо пов'язано з частиною четвертою статті 55 Конституції України. Тобто рішення Європейського суду у цій сфері буде остаточним, і його повинні виконати відповідні національні державні органи [123, с. 51].

Щодо практики Європейського суду у сфері мирних зібрань, то її значення зростало поступово. На перших етапах еволюції Конвенції справи цієї категорії практично не розглядалися. До реформи 1998 року для того, щоб порахувати кількість справ, яких Європейський суд з прав людини розглянув щодо статті 11 Конвенції у контексті свободи мирних зібрань не знадобилося б і усіх пальців однієї руки. Першу справу щодо порушення державою-відповідачем статті 11 Конвенції у контексті свободи мирних зібрань Суд розглянув лише у 1991 році, і шістьма голосами проти трьох визнав порушення статті 11 у справі «Ezelin v. France». Однак, хоча це рішення і було першим у якому Суд констатував порушення статті 11 у контексті свободи мирних зібрань, воно не було першим рішенням, що розглянуте Судом щодо свободи мирних зібрань узагалі. Так, у 1988 році Суд розглянув досить важливу справу «Platform “Ärzte für das Leben” v. Austria» щодо ймовірного порушення статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб правового захисту), яку Суд розглянув у світлі статті 11. За наслідками цієї справи Суд зробив важливий для подальшої практики висновок, що «хоча це є обов'язком держав вживати розумних і необхідних заходів для того, щоб мирні

зібрання проходили у мирний спосіб, вони не можуть дати абсолютних гарантій щодо цього» (§ 34) [124]. Також слід зазначити, що певні важливі справи цієї категорії у 1959–1998 роках були розглянуті Європейською комісією з прав людини. Зокрема, важливими для подальшої практики Європейського суду стали рішення Комісії щодо прийнятності у справах «Rassemblement jurassien and unite jurassien v. Switzerland» (1979 р.), «Christians against racism and fascism v. United Kingdom» (1980 р.) та деякі інші.

Після вступу у силу 11 Протоколу Європейський суд значно активніше почав розглядати справи щодо мирних зібрань. Так, за даними пошукової системи Європейського суду з прав людини станом на кінець 2016 року Суд розглянув понад 120 скарг щодо порушення державами статті 11 Конвенції у контексті свободи мирних зібрань, з яких у 99 справах Суд визнав порушення Конвенції. Таким чином, у середньому після вступу в силу 11 Протоколу Суд розглядає 7–8 справ цієї категорії кожного року. «Рекордсменом» щодо порушення статті 11 Конвенції є Туреччина, яка порушила статтю 11 у контексті свободи мирних зібрань у майже половині випадків, розглянутих Судом. Варто зазначити, що більшість справ проти Туреччини однотипні – Суд переважно визнавав порушенням статті 11 жорстокі дії поліції щодо розгону демонстрацій.

П'ять справ щодо порушення права на свободу мирних зібрань розглянуто і щодо України. У трьох із них постало питання про обґрунтованість застосування адміністративних і кримінальних санкцій до заявників за порушення порядку проведення мирних зібрань, в одній – про обґрунтованість заборони страйку працівникам авіакомпанії, а в останній – про законність і пропорційність звільнення з роботи за прогул у зв'язку з участю у страйку-пикеті [124]. Далі ми розглянемо цю практику детальніше.

Аналіз наявності втручання у право на свободу мирних зібрань. Перш за все, розглядаючи справи по суті щодо можливих порушень статті 11 Конвенції з боку держави, Європейський суд з прав людини оцінює наявність втручання у право на мирні зібрання.

У цьому контексті втручанням можуть вважатися як «заходи, вжиті до і під час публічного зібрання, так і ті каральні заходи, які могли бути вжиті після зібрання» (§ 55) [126].

Втручання до початку мирного зібрання може полягати у рішенні адміністративного органу або суду про заборону проводити мирні зібрання або обмеження його умов (наприклад, обмеження щодо часу, місця, тривалості мирного зібрання тощо). При цьому наявність втручання визнається Європейським судом незалежно від того чи мало це втручання реальне змістовне наповнення. Приміром, якщо мирне зібрання було заборонене або обмежене, але в результаті все одно проведене без будь-яких перешкод з боку органів влади і без будь-яких наступних покарань його учасників, рішення про заборону або обмеження складає втручання саме по собі, навіть якщо органи влади не здійснили жодних дій спрямованих на виконання цього рішення. Так, у справі «*Baczowski and others v. Poland*», Суд визнав, що хоча зібрання в результаті і пройшли безперешкодно, однак «відмови в узгодженні демонстрації могли справити залякуючий ефект на заявників та інших учасників зібрань. Це, можливо, також відлякало інших осіб від участі у зборах з тієї причини, що вони не були офіційно узгоджені, і тому що влада не буде забезпечувати ніякого офіційного захисту від можливих ворожих дій з боку учасників контр-демонстрацій» (§ 67) [127].

Крім того, втручання до проведення мирного зібрання може мати не лише загальний, але й індивідуальний характер. Прикладом таких дій можуть служити випадки попереднього затримання людей з будь-яких надуманих підстав з метою недопущення їх майбутньої участі у мирних зібраннях. У справі «*Huseynli and others v. Azerbaijan*», Європейський суд визнав, що затримання заявників за два дні до запланованого проведення мирного зібрання насправді було спрямовано виключно на те, щоби запобігти їх участі у запланованому заході. Суд зробив такий висновок з огляду на те, що практика попереднього затримання активістів з метою недопущення їх участі у мирних

зібраннях була поширеною в Азербайджані, усі активісти були затримані в один і той же день «на сумнівних підставах й за аналогічних обставин», а також враховуючи той факт, що судові рішення щодо них були «на диво лаконічні» й базувалися виключно на свідченнях наданих поліцією (§ 96) [128].

Водночас в іншому рішенні Суд відобразив позицію, що самого лише бажання взяти участь у мирному зібранні, недостатньо для того, щоб зробити висновок, що розгін або заборона демонстрації була втручанням у права цієї особи (§ 98) [129]. Таким чином, твердження будь-якого заявника про його затримання у зв'язку з наміром взяти участь у мирному зібранні має бути підкріплене відповідними доказами. Такими доказами може бути системна практика щодо попереднього обмеження активістів з метою недопущення реалізації права мирних зібрань у тій чи іншій країні, непрозорі й сумнівні судові процеси за наслідками затримання «активістів» тощо.

Втручання під час мирного зібрання здебільшого здійснюється органами поліції і може полягати як у загальній вимозі розійтися, залишити певну територію на якій проводиться зібрання чи не використовувати певні засоби (намети, гучномовці, банери), так і у силовому припиненні мирного зібрання. Однак втручанням може визнаватися не лише дії поліції, але й її бездіяльність. Інакше кажучи, втручанням у право на свободу мирних зібрань, може й бути відсутність втручання, зокрема, у випадках ненадання необхідного захисту учасникам мирних зібрань від дій інших осіб, що навмисне перешкоджають реалізації конвенційного права.

У справі «Informationsverein Lentia and others v. Austria» Європейський суд вперше відобразив позицію згідно з якою справжня і ефективна повага до свободи зібрань та об'єднань не може зводитися до простого обов'язку держави не втручатися. Просто негативна концепція була б несумісною як з метою статті 11, так і з метою Конвенції у цілому. Таким чином, мають існувати позитивні обов'язки для забезпечення ефективної реалізації цих прав (§ 38) [130]. Застосовуючи цю правову позицію у конкретних справах Суд

наголошував, що у тих випадках, коли приватні особи діють у спосіб, що підриває статтю 11 Конвенції, державні органи можуть бути зобов'язані втрутитися в стосунки між такими приватними особами, щоб забезпечити їх захист. Це може включати як необхідність активних заходів поліції для забезпечення прав відповідно до статті 11 Конвенції, так і зобов'язання щодо розслідування насильницьких інцидентів, які впливають на здійснення цих прав. З огляду на цю позицію Європейський суд розцінив напад на учасників мирного зібрання за відсутністю втручання поліції, яка просто спостерігала за цією подією, як безумовне невиконання державою свої позитивних обов'язків щодо захисту мирних зібрань (§ 32) [131].

Таким чином, Європейський суд з прав людини підтримав домінуючий науковий погляд заміни класичної ліберальної ідеї, що негативним правам людини кореспондує негативний обов'язок держави не заважати у їх реалізації, на погляд, що негативним правам кореспондує позитивний обов'язок держави щодо належної реалізації та гарантії цих прав [132, с. 57].

Одним із способів втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань є також накладення будь-яких, навіть мінімальних, санкцій кримінального, адміністративного, або дисциплінарного характеру вжитих до учасників зібрань по його завершенні. Так, в одній зі справ Уряд Франції наполягав на тому, що дисциплінарні санкції, накладені на адвоката після завершення мирного зібрання, були мінімальними й стосувалися лише форми його поведінки, яка не узгоджувалася з етичними принципами його професії. Суд, однак, відкинув цей аргумент. Адже частина 2 статті 11 Конвенції не може бути витлумачена таким чином, що включає лише санкції накладені до або під час зібрання, а не після зібрання. Зрештою, Суд дійшов висновку, що свобода мирних зібрань має настільки велике значення, що не може бути обмежена жодним чином, навіть для адвоката, якщо тільки така особа сама не вчинила яких-небудь вартих осуду дій на демонстрації (§ 53) [133].

Крім того, Суд може визнати наявність втручання у здійснення права на мирні зібрання, навіть тоді, коли накладене стягнення формально-юридично не пов'язане з проведенням мирного зібрання. Так, у справі «Trofymchuk v. Ukraine» заявниця була звільнена з роботи за прогул, під час якого вона брала участь у мирному зібранні спрямованому на протест проти дій роботодавця. Суд вирішив, що хоча заявниця не була de-jure піддана дисциплінарному стягненню за здійснення цього права, Суд вважає, що, беручи до уваги той факт, що пікет був спрямований проти керівництва її тогочасного роботодавця та стосувався пов'язаних із роботою питань, відокремлення участі заявниці в пікеті від його наслідків, а саме її двогодинної відсутності на роботі, буде занадто формалістичним і суперечитиме принципам практичного та ефективного застосування Конвенції (§ 39) [134].

Підсумовуючи можна зробити висновок, що згідно з практикою Європейського суду втручанням у правом на свободу мирних зібрань можуть бути визнані будь-які дії або бездіяльність загального або індивідуально характеру вжиті до, під час або після проведення мирного зібрання, навіть якщо такі дії не мали видимого впливу на фактичне проведення мирних зібрань, або формально-юридично не пов'язані з його наслідками. Втручання у право на проведення мирних зібрань може також полягати у бездіяльності органів влади, у тих випадках, де розумно можна було сподіватися на вжиття активних заходів з боку держави, у тому числі спрямованих на захист демонстрантів від порушення їх прав третіми особами.

Законність втручання. Загальновідомо, що Європейський суд з прав людини оцінює обґрунтованість втручання у право на свободу мирних зібрань за допомогою так званого «трискладового тесту». Втручання буде порушувати статтю 11 Конвенції, якщо не доведено, що воно передбачене законом, переслідувало одну або більше легітимних цілей, і було необхідним у демократичному суспільстві (§ 63) [71]. При цьому, терміни, які використовуються у трискладовому тесті, не є абстрактними. У своїй практиці

Суд неодноразово пояснював значення кожного з них. Так, на думку Суду, з виразу «передбачено законом» витікають такі дві вимоги. По-перше, закон має бути достатньо доступним: громадянин повинен мати змогу відшукати вказівку, достатню за даних обставин. По-друге, норма не може розглядатися як «закон», якщо вона не сформульована з точністю, достатньою для того, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку: він повинен мати змогу передбачити з розумним ступенем точності, наслідки, до яких залежно від обставин може призвести та чи інша дія» (§ 49) [135]. Таким чином, можна зробити висновок, що однією зі складових вислову «передбачено законом» є вимога дотримання принципу правової визначеності, який у свою чергу є невід'ємною складовою принципу верховенства права. При цьому «точність» може бути встановлена не лише з огляду на конкретне формулювання норми у законодавстві, але й зважаючи на усталену судову практику. Так, в одній зі справ Суд звернув увагу на те, що хоча сам термін «громадський порядок» є достатньо абстрактним, концепція порушення громадського порядку була роз'яснена за останні два десятиліття англійськими судами достатньою мірою, щоб встановити, що порушення відбувається тільки якщо особа спричиняє шкоду, або має можливість спричинити шкоду іншим особам або власності або діє таким чином, природнім наслідком чого, може стати провокація інших осіб на насилля» (§ 55) [136].

У світлі викладених загальних принципів Європейський суд приймав чимало висновків, що втручання у право на свободу мирних зібрань не було засноване на законі.

Так, у справі «Djavit An v. Turkey» заявник скаржився на те, що влада Туреччини чинить йому перешкоди у перетині «зеленої лінії», яка розмежовує північну (населену переважно турками) і південну (грецьку) частину Кіпру для участі у спільних мирних зібраннях з греками-кіпріотами. В одних випадках влада Туреччини надавала дозвіл, однак у більшості випадків відмовляла у ньому. Європейський суд констатував, що влада Туреччини не змогла надати

будь-який закон, який регулює порядок перетину «зеленої лінії» для жителів північної частини Кіпру з метою участі у мирних зібраннях. Більше того, Туреччина не представила жодних вказівок щодо того, коли відмова у наданні дозволів на перетин «зеленої лінії» допускається. З огляду, на такі факти Європейський суд зробив висновок, що у даному випадку закон не відповідає критерію передбачуваності, а отже обмеження мирних зібрань не може бути визнано таким, що засноване на законі (§ 65–66) [71].

Однак поза сумнівом одним із найвідоміших, принаймні в Україні, випадків констатації того, що обмеження свободи мирних зібрань не було засноване на законі, є рішення Європейського суду з прав людини у справах «Vyerentsov and others v. Ukraine» та «Shmushkovych v. Ukraine».

У цих справах суд зробив кілька знакових для України висновків.

По-перше, Суд погодився з тим, що в Україні відсутній передбачуваний порядок організації і проведення мирних зібрань, а практика національних судів свідчить про неузгодженість з цього питання (§ 54) [53].

По-друге, з огляду на преамбулу Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів і демонстрацій в СРСР», Суд зробив висновок, що він був призначений для абсолютно інших цілей, ніж ті, що містяться у Конституції України, а саме – для надання органами влади засобів для висловлення своїх поглядів на користь певної ідеології лише деяким категоріям осіб, що саме по собі є несумісним з самою суттю свободи зібрань, що гарантується Конституцією України. До такого ж висновку дійшов і Конституційний Суд України.

По-третє, Суд висловив позицію, що процедури, запроваджені місцевими органами влади для регулювання організації та проведення демонстрацій у їхніх конкретних регіонах, здається, так само не забезпечують достатніх правових підстав для того, що визнати їх такими, що відповідають критерію «передбачено законом», з огляду на відсутність загального акту парламенту на якому такі місцеві процедури могли б ґрунтуватися.

По-четверте, що логічно випливає з попередніх трьох висновків Суду, будь-яке застосування покарання за порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій відповідно до статті 185-1 КУпАП буде таким, що не засноване на законі, оскільки порядку як такого на даний момент в Україні не існує.

По-п'яте, Суд висловив здивування, що і досі парламентом України не було введено в дію жодного закону, який би регулював порядок проведення мирних демонстрацій, хоча статті 39 та 92 Конституції чітко вимагають того, щоб такий порядок було встановлено законом, тобто актом парламенту України. Хоча Суд погоджується з тим, що державі може знадобитися певний час для прийняття законодавчих актів протягом перехідного періоду, він не може погодитися з тим, що затримка у понад двадцять років є виправданою, особливо коли йдеться про таке фундаментальне право як свобода мирних зібрань (§ 55) [53].

Висновки Європейського суду з прав людини у цих справах послужили стимулом для Конституційного Суду України поставити крапку в застосуванні Указу 1988 року. Рішенням у справі про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій Конституційний Суд не лише визнав неконституційним положення закону про свободу совісті щодо необхідності попереднього дозволу органів влади на проведення публічних богослужінь, а й вийшов за межі вимог конституційного подання і визнав неконституційним уже згадуваний Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР». Парадокс, але Вищий адміністративний суд навіть після цього все ще ставить в основу своїх рішень цей радянський документ [125].

Легітимність цілей втручання. Стаття 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що право на свободу мирних зібрань не підлягає жодним обмеженням за винятком тих, які встановлені

законом, є необхідними в демократичному суспільстві і встановлюється в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Саме ці інтереси і є тими легітимними цілями, заради досягнення яких можуть встановлюватися певні обмеження права на мирні зібрання.

Опрацювання практики Європейського суду з прав людини щодо статті 11 Конвенції показує, що заявнику практично ніколи не вдається довести, що обмеження права на свободу мирних зібрань не переслідувало одну з легітимних цілей відповідно до Конвенції. Це може бути пояснено тим, що перелік легітимних цілей заради яких допускається обмеження мирних зібрань є доволі широким, а державі варто лише послатися на хоча б одну з них, щоб довести, що втручання переслідувало легітимну мету. На практиці, спростувати таке посилення держави практично не можливо.

Тим не менше у кількох справах Європейський суд з прав людини визнав або потенційно міг би визнати, що обмеження права на мирні зібрання не переслідувало легітимних цілей. Фактично, єдиною можливістю довести, що обмеження права на мирні зібрання не переслідувало одну або кілька легітимних цілей, це надати дуже переконливі свідчення того, що наведене державою обґрунтування не було істинним. Всі умови для цього, на нашу думку, існували у справі «*Waczkowski and others v. Poland*». Так, у 2005 році влада Варшави не погодила проведення мирних зібрань на захист прав людей гомосексуальної орієнтації. В своєму розпорядженні мер навів аргумент, що мирні зібрання мають проводитись віддалік доріг, що використовуються для руху транспорту. У випадку проведення зібрань з використанням публічних доріг застосовуються більш суворі правила. Організатори мали намір використовувати автомобілі з гучномовцями. Однак вони не вказали, як ці автомобілі будуть припарковані під час мітингів, щоб не перешкоджати руху, і як будуть організовані маршрути людей та цих автомобілів між місцями проведення мітингів (§ 13) [127]. Водночас ще до моменту офіційної відповіді

влади Варшави щодо відмови у погодженні мирних зібрань у «Gazeta Wyborcza» було опубліковане інтерв'ю з мером Варшави, де мер назвав зовсім інші причини для відмови у погодженні проведення мирного зібрання. Так, на запитання кореспондента щодо проведення зібрання на захист прав осіб гомосексуальної орієнтації, мер повідомив що заборонить ці мирні зібрання незалежно від того, що буде написано у запиті про проведення мирного зібрання. Мер повідомив, що він виступає проти дискримінації на основі сексуальної орієнтації, шляхом знищення професійної кар'єри людей. Однак жодної пропаганди гомосексуалізму він не допустить (§ 27) [127].

В іншій справі Європейський суд з прав людини піддав сумніву посилення влади на загрозу тероризму як на обґрунтування необхідності обмеження свободи мирних зібрань. Розглянувши обставини цієї справи в цілому, Суд знайшов сильні і чіткі дані проти твердження Уряду про те, що потенційний теракт був справжньою причиною заборони мітингу заявника. Як вже було заявлено під час національного провадження, префект був повідомлений поліцією про можливу терористичну активність «в місцях масових зібрань». На думку Суду, така інформація, будучи достатньо серозною і такою, що заслуговує на довіру, повинна була спричинити посилення заходів безпеки в громадських місцях, театрах, виставкових центрах, спортивних майданчиках тощо. Факт, що тривожна інформація надійшла перед святкуванням Дня міста, міг реально спричинити скасування ряду заходів для забезпечення безпеки учасників. Тим не менше, як видно з репортажів ЗМІ, наданих позивачем і неопротестованих державою-відповідачем, заходи, організовані мерією Москви і урядом, пройшли згідно запланованої програми в наступний день після запланованого зібрання. Незважаючи на те, що число присутніх на даних заходах значно перевищувало кількість очікуваних учасників зібрань заявника, його зібрання стало єдиним забороненим через загрозу теракту.

Такі моменти – нездатність держави-відповідача надати докази, що можуть підтвердити факт «терористичної загрози» як причини для відмови позивачу в проведенні зібрання, в світлі того, що зібрання напряду направлене проти політики уряду м. Москви, не було дозволено, в той час, як громадські заходи, організовані урядом Москви, були дозволені, не дивлячись на «терористичну загрозу», – привели Суд до висновку, що заборонивши зібрання позивача, місцева влада діяла в свавільному порядку. Суд вважає, що не було законних підстав для обмеження права заявника на свободу мирних зібрань» (§ 69–72) [126].

Отже, виходячи з прецедентної практики у таких і подібних випадках, коли посилення на конвенційні легітимні цілі є лише формальним, а натомість існують переконливі свідчення, що наведене обґрунтування необхідності обмеження свободи мирних зібрань не було істинним, є усі підстави стверджувати, що обмеження свободи мирних зібрань не переслідувало легітимних цілей.

Необхідність втручання у демократичному суспільстві. Відповідно до прецедентної практики Європейського суду з прав людини вислів «необхідно у демократичному суспільстві» означає, що втручання у право на свободу мирних зібрань відповідає «невідкладним соціальним потребам» і, зокрема, є пропорційним поставленій законній меті (§ 87) [137]. При цьому Європейський суд завжди розглядає втручання в світлі справи в цілому і визначає, чи було воно «пропорційним легітимній меті» і чи були причини, які озвучуються владою для виправдання втручання «відповідними і достатніми» (§ 70) [138].

Розкриваючи ознаки демократичного суспільства загалом, Суд зазначає, що особливе місце у такому суспільстві належать плюралізму, толерантності і широті поглядів. У цьому контексті Суд вважає, що хоча особисті інтереси в деяких випадках мають підпорядковуватись інтересам групи, демократія не означає що погляди більшості мають завжди превалювати. Має бути досягнена рівновага, яка забезпечить справедливе й належне ставлення до меншин та буде

спрямована на уникнення будь-яких зловживань домінуючим становищем (§ 63) [139].

У світлі вищезгаданих принципів можна виокремити такі вимоги, які впливають з вислову «необхідно у демократичному суспільстві».

Дотримання принципу пропорційності при балансуванні інтересів учасників зібрання та суспільних інтересів. Право на свободу мирних зібрань є одним із фундаментальних прав у демократичному суспільстві, яке складає його основу. Разом з тим, це право не є абсолютним – воно може бути обмежене для досягнення легітимної мети, у тій мірі, у якій це необхідно у демократичному суспільстві, і до тієї межі, яка не призводить до вихолощування самої сутності цього права. Адже «кожна дія влади, яку одна особа здійснює щодо іншої особи і яка не є абсолютно необхідною, є тиранічною» [140, с. 50].

З цього слідує, що при вирішення питання щодо обмеження права на мирні зібрання повинен бути дотриманий принцип пропорційності. Його суть полягає у тому, що держава має право обмежувати права людини лише тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в тому обсязі, в якому її заходи будуть пропорційними до переслідуваної легітимної мети [141, с. 70]. Іншими словами, має бути забезпечений справедливий баланс інтересів між характером і ступенем втручання з одного боку, і причиною цього втручання з іншого боку [63, с. 43–44].

Зважаючи на те, що право на мирні зібрання не є абсолютним правом, час від часу органи влади змушені вживати заходів для того, щоб збалансувати інтереси учасників мирних зібрань та законні права, свободи та інтереси інших людей, які можуть зазнавати втручання з огляду на проведення мирних зібрань. Зокрема, мирні зібрання можуть створити перешкоду для руху транспорту, ускладнити реалізацію права на відпочинок (наприклад, у тих випадках, коли зібрання випадково чи навмисне проходить під вікнами житлового будинку) або, навпаки, права на працю.

У таких випадках, дуже важливо дотримуватись принципу пропорційності, особливо тоді, коли конфлікт інтересів учасників мирного зібрання і суспільного інтересу є очевидним, зокрема при блокуванні транспортних комунікацій учасниками мирного зібрання. Адже при будь-якому блокуванні транспортних комунікацій усі особи, які не беруть участі в мирному зібранні можуть зазнавати певних незручностей, пов'язаних, зокрема з необхідністю шукати об'їзні шляхи. Очевидним суспільним інтересом за таких обставин є припинення ситуації, що викликає незручності.

Водночас учасники мирного зібрання мають таке ж право на користування публічним простором протягом розумного періоду часу як і будь-які інші особи. Мирне зібрання має розглядатися як таке ж обґрунтоване використання громадського простору, як і інші цілі, для яких найчастіше використовуються публічні місця (наприклад, торгівля і рух транспорту чи пішоходів) [64, с. 35].

Таким чином, виникає певна колізія між правом демонстрантів на використання публічного простору (зокрема, доріг) і суспільною потребою у нормальному функціонуванні транспортних комунікацій. На думку П. Квінта, такі колізії завжди виникають у тих справах, де доводиться співвідносити конституційне право з «ординарними» положеннями цивільного і кримінального права [14].

Розглянемо підходи Європейського суду до балансування інтересів учасників мирних зібрань та суспільних інтересів на прикладі рішень Європейського суду у випадках блокування доріг учасниками зібрань.

Перш за все варто зазначити, що Європейський суд завжди звертає увагу на те, чи охоплювалося блокування доріг під час мирного зібрання умислом демонстрантів чи таке блокування є побічним ефектом проведення зібрання у громадському місці.

Загалом будь-яка подія у громадському місці привносить певний дисбаланс у звичайний ритм життя. Не обов'язково йдеться саме про

проведення мирного зібрання, подібний ефект може спричиняти проведення офіційного святкування або будь-яких заходів музичного, спортивно-видовищного, релігійного чи іншого характеру. Такі події переважно супроводжуються певними незручностями для осіб, які не беруть участі у заходах.

З огляду на це, Європейський суд виходить з загальної презумпції того, що створення перешкод для руху транспорту не є достатньою причиною для обмеження свободи мирних зібрань чи накладення санкцій на організаторів та учасників таких зібрань. У справі «Sergey Kuznetsov v. Russia» Суд зазначив, що «будь-яка демонстрація у громадському місці неминуче, до певної міри порушує загальний перебіг життя», включаючи перешкоди для руху транспорту, і органам влади слід проявити певну терпимість стосовно мирних зібрань (§ 44) [115]. Суд вважає дуже важливим, щоб влада проявляла толерантність до мирних зібрань у тих випадках, коли демонстранти не залучені до актів насильства (§ 42) [142]. Адже «свобода мирних зібрань є настільки важливою, що не може бути обмежена жодним чином, якщо сама людина не здійснює ганебних дій на такому зібранні (§ 38) [133].

Разом з тим, Європейський суд застерігає: наведені принципи не можуть бути інтерпретовані занадто широко й у такий спосіб, ніби будь-яке мирне зібрання має індульгенцію на перешкоджання чи блокування руху транспорту для досягнення своїх цілей за будь-яких умов. Межу «терпимості» щодо мирних зібрань, які створюють серйозні перешкоди для транспорту встановив Європейський суд з прав людини, зокрема, у справі «Eva Molnar v. Hungary».

За обставинами цієї справи група демонстрантів чисельністю до 3 тисяч чоловік зібралася на площі навпроти парламенту Угорщини щоби висловити свою солідарність з учасниками іншого зібрання у центральній частині міста. Про проведення цього мирного зібрання його організатори та учасники не повідомляли, наголошуючи на тому, що мирне зібрання має спонтанний

характер. Внаслідок проведення демонстрації рух транспорту, у тому числі громадського транспорту, був заблокований.

Європейський суд зазначив, що учасники мирних зібрань біля парламенту прагнули висловити свою солідарність з учасниками іншого зібрання, яке до того ж було незаконним. Суд не переконаний, що акція, яка має на меті висловити солідарність з іншим зібранням, втратила б свою актуальність, якби заявники виконали формальні вимоги і завчасно повідомили владу про мирне зібрання. На думку Суду, право на проведення спонтанної демонстрації може переважити обов'язок завчасного сповіщення тільки за особливих обставин, коли необхідна негайна реакція у формі демонстрації на поточну подію. Зокрема, цей відхід від загального правила був би виправданим, якщо б виконання формальних вимог до повідомлення зробило би мирну демонстрацію безглуздою (§ 38) [143]. Як наслідок, Суд зробив висновок, що розпуск учасників мирного зібрання поліцією не складав порушення статті 11 Конвенції.

З наведеного можна зробити висновок, що Європейський суд з прав людини визнає право учасників зібрання на вираження своєї позиції таким, що переважає над тимчасовими незручностями, яких зазнають особи, що не беруть участі у зібранні. Виняток становлять ситуації, у яких учасники мирного зібрання явно зловживають своїм правом, зокрема, безпідставно ігноруючи обов'язок завчасного сповіщення.

Іншу позицію Суд займає тоді, коли встановлює, що учасники мирних зібрань блокували дороги навмисно, наприклад, щоби привернути увагу ЗМІ та збудити суспільне обговорення питань, що є предметом мирного зібрання.

У літературі досі ведуться дискусії щодо того, чи може навмисне блокування транспортних шляхів вважатися мирним зібранням. На думку німецького вченого С. Ріпке «у разі, якщо зібрання націлене переважно на те, щоб порушувати публічні інтереси або права та свободи третіх осіб чи завдавати тривалі перешкоди іншим особам у реалізації їхніх прав, то у такому

разі спостерігається зловживання відповідною свободою, яке перетворює такий захід на немирне зібрання» [144, с. 57].

Разом з тим, Європейський суд з прав людини, при розгляді справ пов'язаних з випадками навмисного блокування доріг, виходить з вузького тлумачення терміну «мирний» як такого, що не містить насильства.

Проте навіть незважаючи на те, що зібрання пов'язане з блокуванням доріг може зберігати мирний характер, його проведення все ж може становити загрозу безпеці, а навмисне створення небезпеки – бути предметом покарання з боку держави. Конституційний Суд Німеччини у справі «Sitzblockade III» звернув увагу на те, що певна дія не перестає бути злочином лише через те, що вона вчиняється під час мирного зібрання [145].

Європейський суд з прав людини також демонструє своє переважно негативне ставлення до мирних зібрань, які організовані з наміром заблокувати транспортні комунікації.

Так, у справі «Barraco v. France» Суд дійшов висновку, що «повна навмисна блокада дорожнього руху протягом п'яти годин виходить за рамки простої незручності, яку могла викликати будь-яка демонстрація на громадських дорогах». Європейський суд також зазначив, що поліцейські неодноразово попереджали водіїв про можливі наслідки їхніх дій у вигляді кримінального покарання. Крім того, демонстранти мали можливість висловити свої погляди протягом кількох годин до їх затримання поліцією. Таким чином, влада проявила достатньо толерантності, що необхідна для такого роду заходів (§ 47) [146].

Дещо інші висновки у подібних обставинах зробив Європейський суд з прав людини у процесі розгляду справи «Kudrevičius v. Lithuania». Суд взяв до уваги, що фермери, які протестували проти змін до законодавства, проявили деяку гнучкість і готовність співпрацювати з іншими учасниками дорожнього руху при проведенні мирного зібрання шляхом блокування. Зокрема, фермери пропускали вантажівки з небезпечними речовинами та продуктами, які швидко

псуються, а також деякий інший транспорт. Європейський суд також взяв до уваги те, що на акції елемент насильства був повністю відсутній, і більшістю голосів чотири проти трьох визнав порушення Конвенції [147].

Справа «Kudrevičius v. Lithuania» однак була переглянута великою палатою Європейського суду. При повторному розгляді Суд змінив своє рішення і повернувся до встановленого прецеденту у справі «Барокко проти Франції». Хоча Суд і визнав наявність гнучкості у діях протестувальників, він врахував, що «єдиною метою зібрання було прагнення внести хаос у звичайний перебіг життя і таким чином привернути суспільну увагу та змусити уряд прислухатися до вимог учасників зібрання. Ці дії призвели до наслідків, які виходять за рамки простої незручності, що є нормальною для будь-якого мирного зібрання у громадському місті. Таким чином, дії демонстрантів слід вважати такими, що варті осуду з погляду прецедентної практики Європейського суду» [148].

Втім, європейській практиці все ж відомі випадки, коли проведення мирного зібрання у формі навмисного блокування транспортних шляхів визнавалося прийнятним способом організації зібрання.

Так, за обставинами справи «Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge v Republik Österreich» особа звернулася зі скаргою на Австрію до Європейського Суду Справедливості через порушення фундаментальних угод Європейського Союзу щодо вільного руху товарів. Суть порушення, на думку заявника, полягала у тому, що уряд Австрії дозволив проведення мирного зібрання, яке передбачало повне блокування однієї з автомагістралей протягом 30 годин. Європейський Суд Справедливості визнав наявність втручання з боку австрійського уряду, проте вирішив, що воно було виправданим, зважаючи на такі обставини:

- проведення демонстрації було дозволено австрійським урядом;
- перешкоди для руху товарів та послуг обмежені невеликим географічним простором;

- метою мирного зібрання не було обмеження вільного руху товарів;
- уряд вжив багато заходів спрямованих на те, щоб заздалегідь попередити можливі негативні наслідки перекриття руху (у тому числі публічні кампанії та повідомлення у пресі);
- проведена демонстрація не мала стримуючого ефекту щодо вільного пересування товарів у межах Союзу.

Суд також звернув увагу на те, що австрійський уряд був зв'язаний вимогами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На думку Суду, австрійська влада мала обґрунтовані очікування, що ненадання дозволу на проведення демонстрації створить значно гірші наслідки для публічного порядку, зокрема, з високою ймовірністю призведе до проведення непогоджених мирних зібрань тощо [149].

Аналіз рішень Європейського суду з прав людини та Європейського Суду Справедливості дають підстави для твердження про широке використання судами принципу пропорційності при вирішенні питання щодо балансування прав учасників мирного зібрання і суспільного інтересу на безперешкодне використання транспортних комунікацій. У випадку, коли учасники мирного зібрання діють добросовісно, а блокування транспортних комунікацій не є спеціальною метою мирного зібрання, Європейський суд стає на позицію превалювання права учасників мирного зібрання на вільне вираження своєї позиції над тимчасовими незручностями, яких можуть зазнавати треті особи внаслідок такого блокування. Таким чином, Європейський суд встановлює запобіжник до вихолощування самої сутності права на мирні зібрання. Допускається також практикою міжнародних судів проведення мирного зібрання, яке має на меті блокування транспортних шляхів для привернення суспільної уваги, однак лише у випадку дотримання певних умов. Зокрема, таке мирне зібрання не може проводитися без завчасного повідомлення, має обмежуватись невеликим географічним простором, а органи влади повинні мати можливість забезпечити об'їзні шляхи. Водночас Європейський суд з прав

людини засуджує практику навмисного блокування доріг під час мирного зібрання, якщо єдиною метою учасників є прагнення внести хаос у звичайний перебіг життя і, таким чином, реалізувати свою корисливу мету на привернення суспільної уваги.

Презумпція на користь проведення мирного зібрання. У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово підтримував позицію про існуючу презумпцію правомірності проведення мирних зібрань. На думку Суду, держави завжди мають утримуватися від свавільних заходів, які можуть завадити праву на мирні зібрання. У зв'язку з природою права на мирні зібрання та права на об'єднання і їх тісним зв'язком з демократією, повинні бути переконливі і вагомі причини, щоб виправдати втручання в це право (§ 25) [150].

З огляду на таку правову позицію попередні та наступні обмеження права на мирні зібрання оцінюються неоднаково. Адже в першому випадку існує презумпція на користь проведення зібрання, яку, згідно з практикою Суду, можна спростувати лише у виключних випадках.

Так, у справі «Stankov and the United Macedonian Organisation Ilinden v. Bulgaria» Суд встановив, що «широке використання превентивних заходів для придушення свободи зібрань і свободи вираження поглядів, за винятком випадків підбурювання до застосування насильства або відмови від демократичних принципів (незалежно від того наскільки шокуючими чи неприйнятними певні думки чи висловлювання можуть здаватися владі і настільки протизаконними можуть бути висунуті вимоги) йдуть на шкоду демократії і часто навіть ставлять її під загрозу» (§ 97) [137]. З цього рішення можна зробити висновок, що прийнятними умовами для попереднього обмеження мирних зібрань, на думку Суду, можуть бути лише явні свідчення про насильницькі наміри організаторів та учасників зібрання, а також їхня відмова від демократичних принципів (наприклад, свідченням відмови від

демократичних принципів може бути пропагування ідей нацизму, навіть якщо воно відбувається у мирний спосіб).

Водночас навіть найбільш шокуючі і неприйнятні для держави вимоги, такі як заклики до сепаратизму, якщо вони висловлюються у мирний спосіб, самі по собі не можуть бути підставою для попереднього обмеження мирних зібрань. Адже «той факт, що група осіб закликає до автономії або навіть пропонує відділити частину території країни, таким чином, вимагаючи фундаментальних конституційних та територіальних змін, не може автоматично виправдовувати заборону їх зібрання» (§ 97) [137]. При цьому абсолютно не має значення чи такі вимоги підтримуються більшістю населення. В одній зі справ, Суд вказав на те, що самий лише факт, що точка зору заявника підтримувалася лише дуже невеликим числом його колег, знову ж таки не є переконливою для Суду (§ 63) [139].

На наш погляд, у цьому випадку слід додатково звернути увагу на застереження, яке зробив Європейський суд, висловлюючи думку, що вимога територіальних змін автоматично не свідчить про загрозу територіальній безпеці, так як це питання є дуже чутливим для України. З техніко-юридичної точки зору таке формулювання дає підстави говорити, що Суд все ж таки допускає можливість попереднього обмеження свободи мирних зібрань, які висловлюють сепаратистські ідеї, якщо вони реально загрожують національній безпеці держави. Вважаємо, що реальність загрози може бути доведена, зокрема, з огляду на попередні дії організаторів зібрань, наявність сутичок чи спроб захоплення адміністративних будівель на аналогічних зібраннях тощо. На користь такої інтерпретації може також служити рішення щодо прийнятності у справі «Християни проти расизму і фашизму проти Великої Британії». У цій справі Суд врахував наявну у Сполученому Королівстві ситуацію та період, у який планувалося проведення мирного зібрання. Ця ситуація характеризувалася напруженою атмосферою, що була викликана політичними маршами Національного Фронту і контр-демонстраціями

пов'язаними з ними. Хоча в кожному випадку залучалися значні сили поліції, було неможливо гарантувати відсутність суттєвої шкоди для осіб та їх майна. Зважаючи на ці та деякі інші обставини, Суд визнав скаргу заявника явно необґрунтованою (§ 5) [151].

У зв'язку з цим, на наш погляд, заборони сепаратистських мітингів у Харкові, які мали місце у розпалі подій на Донбасі 2014 року, можуть бути виправдані об'єктивними ризиками для національної безпеки. Вважаємо, що ця ситуація принципово відрізняється від заборони мирних зібрань у Болгарії, так як ситуація у цій країні не давала підстав стверджувати про наявність об'єктивних ризиків для болгарської державності.

Тягар спростування презумпції на користь проведення мирного зібрання покладається на державу. Слід зазначити, що Суд вважає абсолютно недостатнім саме лише твердження органів влади про високі ризики виникнення насильства для обґрунтування попереднього обмеження мирних зібрань. Адже «якщо будь-яка ймовірність напруги і жвавого обміну думками між ворогуючими групами в ході демонстрації буде підставою для її заборони, суспільство буде позбавлене можливості почути інші погляди з будь-якого питання, яке посягає на чутливість думки більшості» (§ 107) [137]. Таким чином, навіть існування об'єктивного ризику застосування насильства під час мирного зібрання, зокрема у вигляді контр-демонстрації, не є підставою для його заборони. Це позитивний обов'язок держави створити умови для вільного вираження своїх позицій громадянами. Адже можливість насильницьких контр-демонстрацій або можливість участі у демонстрації екстремістів з насильницькими намірами не може, як таке, відняти це право (§ 23) [152]. У випадку ж, якщо існує теоретичний ризик насильницьких зіткнень... це завдання поліції стояти між двома групами, з тим, щоб забезпечити громадський порядок (§ 28) [153].

Зважаючи на ці позиції Європейського суду, можна зробити висновок, що держава не може самоусунутись від виконання своїх обов'язків щодо

забезпечення громадського порядку самим лише твердженням, що проведення мирних зібрань нестиме загрозу громадському порядку через проведення контр-демонстрацій.

Не є достатнім і твердження про неможливість забезпечити громадський порядок поліцією, принаймні, якщо держава не надасть достатніх і переконливих доказів того, що вона здійснила усі розумні заходи для забезпечення громадського порядку і справді вичерпала свої можливості. Особливої ваги у цьому контексті набувають позитивні обов'язки держави щодо мирних зібрань. Більшість сучасних теоретиків відзначають, що навіть класичні негативні права першого покоління потребують втручання з боку держави задля їх належної реалізації. Без такого втручання існують значні ризики того, що конкретні права будуть мати обмежене практичне значення аж до того, що сама суть певного права опиниться під загрозою. С. Шевчук справедливо зауважує, що з другої половини ХХ ст. домінуючим стає погляд заміни класичної ліберальної ідеї, що негативним правам людини кореспондує негативний обов'язок держави не заважати у їх реалізації, на погляд, що негативним правам кореспондує позитивний обов'язок держави щодо належної реалізації та гарантії цих прав [132, с. 57].

Цей погляд з наукової площини у царину практики переніс Європейський суд з прав людини, який шляхом динамічного тлумачення Конвенції визнав наявність позитивних обов'язків держави практично щодо усіх громадянських і політичних прав, що захищаються Європейською Конвенцією. На думку Ж.-Ф. Аканд'ї-Комбе, про концепцію як таку можна говорити з кінця 60-х років ХХ ст., яку Європейський суд підтримав у справі «Щодо деяких аспектів законодавства про використання мов в освіті в Бельгії» № 2. З того часу, Європейський суд постійно розширював цю категорію з додаванням нових елементів до моменту, коли зараз практично всі статті Конвенції мають подвійну природу, негативну і позитивну [154, с. 5].

Так, у справі «*Identoba v. Georgia*» Суд визнав, що обов'язок держави з охорони мирних зібрань не обмежується лише зобов'язанням забезпечити присутність на заході поліцейських. Порухенням позитивних обов'язків держави може вважатись також і неналежна підготовка поліції до мирних зібрань, у яких можна розумно очікувати високого ризику застосування насильства, та несвоєчасна реакція поліцейських на безпосередні вияви насильства щодо учасників мирних зібрань (§ 99) [155]. Крім того, порушенням позитивних обов'язків держави може бути неналежна комунікація з організаторами мирного зібрання, якщо відсутність такої комунікації призвела до негативних наслідків для мирного зібрання. Так, у справі «*Frimkin v. Russia*», яка стосувалася відомих подій на Болотній площі у Москві, Європейський суд констатував, що влада не виконала навіть мінімальних вимог щодо свого обов'язку комунікувати з організаторами протестів. На думку Суду, обов'язок влади підтримувати зв'язок з організаторами зібрань є істотною частиною позитивного зобов'язання влади забезпечувати мирне проведення зібрань та гарантувати безпеку усіх громадян, залучених до них (§ 127–128) [156].

У світлі практики щодо презумпції на користь проведення мирного зібрання варто відзначити і окремі рішення національних судів, що цілком узгоджується з позицією Європейського суду. Так, в одному з своїх рішень Львівський окружний адміністративний суд відкинув твердження позивача про те, що виконавчий комітет Львівської міської ради та Львівське міське управління ГУ МВС України у Львівській області не зможуть забезпечити належну безпеку учасників акції та підтримання громадського порядку. На думку Суду, «Відповідно до вимог статті 2 Закону України «Про міліцію» одним з основних завдань міліції є охорона і забезпечення громадського порядку. Фактично з пояснень представника Позивача вбачається, що від суду вимагається прийняття рішення з метою забезпечення громадського порядку, що не є завданням суду. Завданням суду є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових

відносин (стаття 2 Кодексу адміністративного судочинства України). Невиконання чи неналежне виконання суб'єктом свого обов'язку, передбаченого законом, не може бути підставою для обмеження конституційних прав інших осіб. Неналежне виконання своїх обов'язків відповідними особами, зокрема, по забезпеченню безпеки акцій та підтриманню громадського порядку, тягне передбачену законом відповідальність» [157].

Вимога проявити певний ступінь толерантності до проведення мирних зібрань. Під час оцінки співмірності заходів вжитих державою задля досягнення однієї або кількох легітимних цілей, Європейський суд з прав людини завжди зважає на те чи проявила держава достатній ступінь толерантності до осіб, які реалізують право на мирні зібрання. У цьому зв'язку Європейський суд неодноразово наголошував, що у тих випадках, в яких демонстранти не беруть участі в актах насильства, важливо, щоб влада проявила певний ступінь толерантності щодо мирних зібрань, щоб свобода зібрань, гарантована статтею 11 Конвенції, не була позбавлена своєї суті (§ 42) [142].

Інакше кажучи, адміністративні органи (або суди) мають ухвалювати лише такі рішення, які є мінімально необхідними для забезпечення громадського порядку чи громадської безпеки, захисту прав чи інтересів інших осіб [144, с. 42]. Зокрема, у справі «*Varankevych v. Russia*» Суд наголосив на тому, що органи влади вдалися до найрадикальнішого способу обмеження свободи мирних зібрань – його заборони, хоча володіли менш обмежувачими адміністративними механізмами, які можна було б використати за даних обставин (§ 33) [150]. Лише цього фактору було б достатньо для висновку про порушення права на свободу мирних зібрань, гарантованого Конвенцією.

Толерантність до проведення мирних зібрань має поширюватись також і на випадки, коли організатори або учасники зібрань не дотримались певних положень національного законодавства.

Так, у справі «Oya Ataman v. Turkey» Суд взяв до уваги те, що група демонстрантів не виконала вимог турецького законодавства щодо завчасного повідомлення про проведення мирного зібрання. Демонстранти також не відреагували на попередження поліції про незаконність зібрання, та продовжили його, незважаючи на вимоги поліції. Тим не менше, Суд врахував також і той факт, що були відсутні будь-які свідчення того, що група демонстрантів несла якусь загрозу для громадського порядку. У цих умовах Суд дійшов до висновку, що захід був розігнаний частково через прояв нетерпимості з боку влади, яка хотіла якомога швидше завершити демонстрацію, організовану під егідою Асоціації з прав людини». За таких обставин, Суд вирішив, що дії поліції не були пропорційними і необхідними по відношенню до мирних зібрань (§ 41–43) [142].

За схожих обставин Суд визнав порушення статті 11 Конвенції і у справі «Vucsa and others v. Hungary». Учасники мирного зібрання зібралися на спонтанну демонстрацію, для того, щоб висловити свій протест проти спільних заходів Прем'єр-міністрів Угорщини і Румунії, про які стало відомо напередодні мирного зібрання. У зв'язку з цим організатори не виконали свого обов'язку завчасно сповістити про проведення мирного зібрання, а невдовзі після його початку воно було зупинене поліцією. На думку Європейського суду, зважаючи на особливі обставини, коли негайна реакція на політичну подію у вигляді демонстрації може бути виправдана, рішення про припинення зібрання виключно через відсутність необхідного попереднього повідомлення, без будь-яких протиправних дій з боку демонстрантів, є непропорційним обмеженням свободи мирних зібрань (§ 37) [159].

Водночас слід зазначити, що під кутом зору Європейського суду, у тих випадках, коли демонстранти явно і зумисне ігнорують вимоги національного законодавства, а влада проявила достатній ступінь толерантності, припинення мирного зібрання і наступне покарання його учасників може бути допустимим. Цю позицію Європейський суд сформулював виходячи з того, що асоціації та

інші особи, які організують демонстрації є гравцями демократичного процесу, а тому важливо, щоб вони поважали і підкорялись правилам, які регулюють даний процес (§ 38) [142]. Саме тому у випадках явного зловживання правом на мирні зібрання і законодавством, яке регулює порядок його реалізації, учасники можуть бути піддані певним санкціям.

Зокрема, у справі «Çiloglu and others v. Turkey» Суд врахував тривалість і неодноразовість порушення правил проведення мирних зібрань демонстрантами. За обставинами справи, щотижневі сидячі демонстрації проходили протягом трьох років, були незаконними, і регулярно призводили до порушень руху транспорту і як наслідок порушень громадського порядку. За таких умов Суд визнав, що реакція влади у вигляді розгону демонстрації та наступного арешту її учасників знаходилася у межах «свободи розсуду»⁴, яку має кожна держава у межах Конвенції (§ 52) [160].

Важливо зазначити, що вимоги до рівня толерантності, який має продемонструвати держава щодо мирних зібрань залежить від обставин кожної конкретної справи. Він має прямий стосунок до міри втручання мирного зібрання у права і свободи інших осіб та шкоди, яку зібрання фактично чи потенційно може нанести суспільним інтересам. Як свідчить прецедентна практика Європейського суду, у деяких випадках примусовий розпуск зібрання через кілька годин після його початку може свідчити про достатній ступінь толерантності продемонстрований владою.

⁴ *Примітка.* Європейський суд використовує доктрину «поля розсуду держави» (*marge d'appréciation*) при тлумаченні деяких положень Конвенції та яка застосовується при визначенні обсягу дискреційних повноважень, що надає Суд національним органам влади для того, щоб виконати свої конвенційні зобов'язання. Ця доктрина також визначається як «простір для маневру», «сфера дихання» або як «доктрина самообмеження», «розподільча лінія, на якій міжнародний наглядовий орган дозволяє вільний вибір державі-члену в прийнятті та виконанні законів». Ця доктрина не закріплена прямо у тексті Конвенції, навіть у документах, у яких відображений процес її обговорення та прийняття («підготовчі матеріали»), її «відкрив» Суд у процесі творчого (розширеного) тлумачення Конвенції (Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 210. 640 с.) [159, с. 195].

Висновки до Розділу 2

Міжнародні стандарти права на мирні зібрання є складною дворівневою структурою. З одного боку вони складаються з сукупності еталонних принципів та норм, щодо яких держави надають безпосередню або опосередковану згоду, з іншого – до них належить норми, що розвивають, конкретизують та уточнюють положення щодо захисту права на мирні зібрання, які знаходять своє відображення у документах авторитетних міжнародних організацій та установ, що займаються правами людини.

Історично міжнародні стандарти права на мирні зібрання почали формуватися у середині ХХ ст. На сьогодні вони є важливою складовою частиною міжнародних стандартів з прав людини, оскільки визнається практично усіма міжнародними договорами щодо прав людини універсального і регіонального характеру. Щодо їх змісту, то на найбільш мінімальному рівні у міжнародній спільноті існує консенсус щодо того, що право на мирні зібрання не є абсолютним, оскільки кожен з міжнародних договорів встановлює умови і обставини у яких це право може бути обмежене. Водночас міжнародні стандарти встановлюють серйозні запобіжники щодо свавільного втручання у порядок здійснення цього права. Обмеження мирних зібрань можливі лише тоді, коли це передбачає закон, у випадку, що є необхідним у демократичному суспільстві, коли це обмеження слугує меті захисту інтересів громадської і національної безпеки, охорони здоров'я і захисту населення, а також захисту прав і свобод інших людей.

Важливими складовими міжнародних стандартів права на мирні зібрання є документи, розроблені авторитетними міжнародними організаціями та установами. Ключовими серед них є документи, підготовані експертами Венеційської комісії, БДПЛ ОБСЄ та офісом Спеціального доповідача ООН з питань права на свободу зібрань та асоціацій. Що важливо, текстуальний аналіз положень цих документів показує, що між ними існує високий ступінь

кореляції. При цьому «м'якість» приписів цих стандартів є достатньо відносною. Здебільшого їх недотримання призводить до порушення права на мирне зібрання у розумінні, яке закладається рішеннями міжнародних судових установ, рішення яких є обов'язковими для багатьох держав.

Важливе, навіть визначальне, значення у виробленні та формулюванні міжнародних стандартів у сфері права на мирні зібрання має практика міжнародних судових установ, особливо Європейського суду з прав людини. Хоча Європейський суд почав розглядати питання пов'язані з організацією і проведенням мирних зібрань відносно нещодавно, його практика дозволяє знайти відповідь на більшість проблемних питань, що виникають у цій сфері. Зокрема:

- втручанням у право на свободу мирних зібрань можуть бути визнані будь-які дії або бездіяльність загального або індивідуально характеру вжиті до, під час або після проведення мирного зібрання, навіть якщо такі дії не мали видимого впливу на фактичне проведення мирних зібрань, або формально-юридично не пов'язані з його наслідками. Втручання у право на проведення мирних зібрань може також полягати у бездіяльності органів влади, у тих випадках, де розумно можна було сподіватися на вжиття активних заходів з боку держави, у тому числі спрямованих на захист демонстрантів від порушення їх прав третіми особами;

- будь-яке втручання у право на мирні зібрання повинно бути передбачене законом, з чого випливають дві вимоги. По-перше, закон має бути доступним для громадянина, по-друге, законодавчі норми повинні бути сформульовані з достатньою точністю, яка дасть змогу передбачити наслідки, до яких може призвести та чи інша дія залежно від обставин;

- обмеження права на мирні зібрання повинно переслідувати легітимні цілі, визначені Конвенцією. У випадках, коли посилення на конвенційні легітимні цілі є лише формальним, а натомість існують переконливі і достатні свідчення, що наведене обґрунтування необхідності обмеження свободи

мирних зібрань не було істинним, Суд може визнати, що обмеження свободи мирних зібрань не переслідувало легітимних цілей;

- будь-яке обмеження права на мирні зібрання повинно бути «необхідним у демократичному суспільстві». Цей вислів означає, що втручання у право на свободу мирних зібрань має відповідати невідкладним соціальним потребам і, зокрема, бути пропорційним поставленій законній меті;

- важливою складовою критерію «необхідності у демократичному суспільстві» є дотримання принципу пропорційності, якого особливо важливо дотримуватися при балансуванні прав учасників мирного зібрання та суспільних інтересів. Загалом Європейський суд з прав людини визнає право учасників зібрання на вираження своєї позиції таким, що переважає над тимчасовими незручностями, яких зазнають особи, що не беруть участі у зібранні. Виняток становлять ситуації, у яких учасники мирного зібрання явно зловживають своїм правом, зокрема, якщо єдиною метою учасників є прагнення внести хаос у звичайний перебіг життя і, таким чином, реалізувати свою корисливу мету на привернення суспільної уваги;

- існує презумпція правомірності проведення мирного зібрання, адже лише переконливі та вагомні причини можуть виправдати втручання у це право. У зв'язку з цим прийнятними умовами для попереднього обмеження мирних зібрань можуть бути лише явні свідчення про насильницькі наміри організаторів та учасників зібрання, а також їхня відмова від демократичних принципів. Тягар спростування презумпції на користь проведення мирного зібрання завжди покладається на державу. При цьому Суд вважає абсолютно недостатнім саме лише твердження органів влади про високі ризики виникнення насильства для обґрунтування попереднього обмеження мирних зібрань;

- держави мають певні позитивні обов'язки щодо створення належних комфортних умов для реалізації особами свого права на мирні зібрання. Зокрема, до таких обов'язків належить забезпечення належної підготовки поліції до

мирних зібрань, у яких можна розумно очікувати високого ризику застосування насильства, та готовність поліції до своєчасної реакції на безпосередні вияви насильства щодо учасників мирних зібрань;

- держави повинні проявити певний ступінь толерантності до проведення мирних зібрань, навіть у випадках формального порушення законодавства, для того щоби свобода мирних зібрань не була позбавлена своєї суті. Водночас у тих випадках, коли достатній ступінь толерантності продемонстрований, держава може припинити мирні зібрання або піддати адміністративним санкціям його учасників.

РОЗДІЛ 3

ПРАВО НА МИРНІ ЗІБРАННЯ В УКРАЇНІ: СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

3.1 Джерела права на мирні зібрання в Україні

Право на мирні зібрання це природне право людини, яке загалом не потребує жодного визнання або закріплення державою. Однак у сучасному світі свобода мирних зібрань існує не серед людей, які перебувають у «природному стані». Вона реалізується у соціумах, політичними виразниками яких є державні утворення. Свобода ж людини у суспільстві, за визначенням Локка, полягає у тому, щоб бути вільною від утисків з боку інших людей. А цього досягти неможливо там, де немає закону [36, с. 227].

Однак сучасний стан нормативного забезпечення свободи мирних зібрань дуже далекий від Локкового розуміння впорядкованого закону. Адже у національному правовому полі щодо мирних зібрань паралельно застосовуються нормативно-правові акти, що мають цілком різну філософію.

Одні органи влади керуються рішеннями органів місцевого самоврядування, які встановлюють правила проведення мирних зібрань на певній території та базуються на принципах закладених ще Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР», попри те, що сам Указ визнаний неконституційним. Інші – застосовують положення статті 39 Конституції України, намагаючись тлумачити її у світлі прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Слід зазначити, що обидва підходи нерідко застосовуються в один і той самий час, в межах одного й того ж регіону і навіть у межах одного й того ж владного органу.

Такий стан речей в українському законодавстві розкритикував Європейський суд з прав людини. *«Хоча Суд визнає, що державі може*

знадобитися деякий час для того щоб виробити законодавчу базу протягом перехідного періоду, він не може погодитися, що строк у понад 20 років є виправданим, особливо, коли таке фундаментальне право як право на мирні зібрання поставлено на кін» (§ 55) [53].

З висновками Європейського суду узгоджуються думки більшості науковців. Так, на думку М. Смоковича, законодавча база щодо мирних зібрань в Україні недосконала, а може й взагалі відсутня [161, с. 5]. О. Нікольська вважає, що право на мирні зібрання в Україні потребує додаткового законодавчого врегулювання [162, с. 36]. В. Остапенко стверджує, що відсутність спеціального законодавства щодо мирних зібрань є головною перешкодою до вільної реалізації громадянами права на проведення мирних зібрань на практиці [163, с. 61].

Таким чином, позиція щодо відсутності або недостатності нормативного регулювання у сфері мирних зібрань на національному рівні у науковому середовищі практично не викликає заперечень. Такий стан речей у вітчизняному законодавстві порушує принцип правової визначеності, відкриває широке поле для зловживань, і не дає змогу громадянам з достатнім ступенем вірогідності передбачити наслідки своєї поведінки, правомірної чи протиправної.

Разом з тим, в умовах перманентної політичної нестабільності в Україні, немає впевненості щодо того, чи законодавчі прогалини у сфері права на мирні зібрання, зрештою, будуть заповнені. На думку Р. Мельника, на заваді нормативному врегулюванню є також той фактор, що політичні сили, представлені у парламенті, у кожній спробі запропонувати проект нормативного регулювання бачать загрозу для реалізації своєї політичної стратегії і тактики, а влада не бажає зв'язувати себе в цьому питанні досконалими процедурами [164].

Отже, не можна цілком виключати того, що попри зауваження Європейського суду з прав людини та численних застережень науковців,

сучасна джерельна база у сфері мирних зібрань ще довго залишатиметься без особливих змін. Незважаючи на посилену увагу науковців до аналізу української судової практики та способів покращення законодавства, досить мало досліджень присвячено аналізу джерел права на мирні зібрання, які використовуються в Україні. Одним із завдань нашого дослідження є спроба заповнити цю прогалину.

Конституція та її офіційне тлумачення Конституційним Судом.

Основа для нормативного регулювання права на свободу мирних зібрань в Україні складає стаття 39 Конституції. Відповідно до неї громадяни мають право збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Стаття 39 також встановлює, що обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [183].

Статтю 39 Конституції потрібно системно тлумачити з іншими статтями Конституції, що так чи інакше дотичні до права на мирні зібрання. Насамперед йдеться про пункт 1 частини першої статті 92 Конституції України, згідно з яким виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина. Норми статті 92 Конституції у сукупності з положенням статті 39, яка передбачає, що обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання може встановлюватися судом ***лише відповідно до закону***, ставить під сумнів законність застосування численних локальних нормативно-правових актів у сфері мирних зібрань. Адже здебільшого акти органів місцевої влади встановлюють обов'язки громадян у сфері мирних зібрань, а також способи обмеження цього права, що прямо суперечить Конституції України.

Певний зв'язок права на мирні зібрання існує також і з іншими статтями Конституції. Так, згідно зі статтею 3 права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У контексті свободи мирних зібрань цю норму Конституції слід тлумачити таким чином, що держава не лише визнає право на мирні зібрання, але й зобов'язана сприяти громадянам у реалізації цього права. Таким чином, хоча історично право на мирні зібрання утвердилось передусім як негативне право, однак сучасне розуміння цього права виключає можливість для держави бути стороннім спостерігачем. Натомість держава має певні позитивні обов'язки щодо мирних зібрань та зобов'язана сприяти утвердженню та забезпеченню цього права. Така позиція узгоджується також з практикою Європейського суду з прав людини. На думку Суду, забезпечення істинної, ефективної свободи проведення мирних зібрань не може полягати лише в утриманні влади від втручання: чисто негативна концепція ролі держави суперечить предмету та меті статті 11 Конвенції [165, с. 5].

Можна простежити зв'язок права на мирні зібрання також із деякими іншими статтями Конституції, зокрема, статтею 34 (право на вільне вираження своїх поглядів і переконань), статтею 35 (право на свободу світогляду і віросповідання), статтею 36 (право на свободу об'єднання), статтею 55 (право на захист своїх прав незабороненим законом методом) тощо. Адже досить часто право на свободу мирних зібрань реалізується одночасно або у взаємозв'язку з іншими фундаментальними свободами.

Донедавна єдиним рішенням Конституційного Суду України, що стосувалося конституційного права громадян на мирні зібрання, було рішення від 19 квітня 2001 р. у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання. Конституційний Суд України розтлумачив, що термін «завчасне сповіщення» слід розуміти так, що організатори мирних зібрань мають сповістити про мирні

зібрання відповідні органи влади заздалегідь, тобто у прийнятні строки, що передують їх проведенню. Ці строки не повинні обмежувати саму суть права, а мають служити його гарантією, і водночас надавати органам влади можливість вжити заходів щодо безперешкодного проведення зібрань та забезпечення громадського порядку. Конкретні ж строки завчасного сповіщення, на думку Конституційного Суду України, мають бути предметом законодавчого регулювання [166].

Окремі науковці критикують згадане рішення Конституційного Суду у тому аспекті, що Суд оминув питання правової природи Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведенні зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР», який встановлював обов'язковий десятиденний строк повідомлення про мирні зібрання [55, с. 130]. На нашу думку, Конституційний Суд України не врахував у своєму рішенні норми Указу, позаяк не вважав його чинним, оскільки положення цього документу не узгоджуються з самою суттю права на мирні зібрання та приписами статті 39 Конституції. Разом з тим, враховуючи наступну правозастосовну судову практику, слід погодитися, що якби у своєму рішенні Конституційний Суд України прямо вказав на невідповідність правової природи Указу положенням Конституції, це дозволило б уникнути багатьох проблем у правозастосуванні.

8 вересня 2016 р. Конституційний Суд України ухвалив нове рішення, що прямо стосується конституційного права громадян на мирні зібрання. Так, розглядаючи справу за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо конституційності положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесів № 6-рп/2016) [167] Суд зробив кілька важливих висновків.

По-перше, Суд зробив висновок, що публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії у певних випадках можуть розглядатись як форми

проведення мирного зібрання. Вважаємо, що цей висновок є абсолютно обґрунтованим під кутом зору теорії, оскільки ці заходи можуть мати усі ознаки, характерні для мирного зібрання.

По-друге, Конституційний Суд України вказав на те, що вимоги до організації цих заходів (а саме, норми про обов'язкове подання клопотання про проведення таких заходів не менше як за 10 днів до запланованої дати проведення; обов'язкове надання дозволу про проведення таких заходів відповідної місцевої державної адміністрації або виконавчого органу сільської, селищної, міської ради) не узгоджується з приписами статті 39 Конституції України, оскільки встановлюють дозвільний, а не повідомний порядок проведення мирних зібрань. На нашу думку, такий висновок суду є абсолютно правильним, та, до того ж, логічно витікає з принципу недискримінації, відповідно до якого повинно бути гарантоване однакове ставлення до мирних зібрань, незалежно від мети з якою вони проводяться. Адже оскаржувані положення Закону встановлювали дискримінаційні вимоги до проведення мирних зібрань на релігійну тематику.

По-третє, Конституційний Суд України вийшов за межі конституційного подання, та визнав неконституційним також Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведенні зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР», як такий що суперечить Конституції України та не може застосовуватись. Враховуючи те, що Указ і Конституція встановлюють кардинально інші підходи до порядку реалізації права на мирні зібрання (дозвільний і повідомний), зважаючи на загальну спрямованість Указу на надання переваги певній ідеології, що несумісне з принципами закладеними у Конституції, та те, що виключно законами мають визначатись права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина, вважаємо, що позиція Конституційного Суду Указу щодо нечинності Указу є безспірною.

Водночас щонайменше дискусійним є формулювання, яке вжив Конституційний Суд України у резолютивній частині рішення, у якій Суд вказав, що Указ втрачає чинність з дня ухвалення Рішення у справі. На наш погляд, більш обґрунтованою є позиція висловлена у окремій думці судді М. Мельника, який звернув увагу на іншу праву природу рішень Конституційного Суду щодо актів, які прийняті до прийняття Конституції України та актів прийнятих після неї. Так, на думку судді, «визнання правового акту таким, що не відповідає Конституції України, та встановлення факту його суперечності Основному Закону України – поняття з неоднаковим змістом». Продовжуючи свою думку, суддя Мельник зазначив, що незважаючи на продовжувану неправомірну (неконституційну) практику застосування нечинного акту, це не спростовує об'єктивний факт втрати ним чинності в момент, визначений безпосередньо Конституцією України, а отже Конституційний Суд України мав лише констатувати факт втрати чинності Указу з моменту набуття законної сили Конституцією України [168]. Зазначимо, що висловлені суддею міркування цілком з узгоджуються з нашою позицією щодо того, що у рішенні 2001 року у справі про завчасне сповіщення про проведення мирних зібрань Конституційний Суд України не використовував норми Указу, оскільки не вважав його чинним. Слушною вважаємо також позицію судді Мельника щодо, що Конституційний Суд України мав би лише констатувати факт втрати чинності Указом з моменту набуття чинності Конституцією України, а не визнавати його неконституційним з моменту прийняття рішення у справі.

Міжнародні договори. Право на мирні зібрання як одне з фундаментальних прав людини отримало закріплення в усіх ключових міжнародних договорах у сфері прав людини, зокрема у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Загалом, ці документи не містять майже нічого нового порівняно з положеннями національної Конституції. Це пояснюється

тим, що розділ II Конституції України приймався з огляду на положення основних міжнародних договорів щодо прав людини та з урахуванням загальновизнаної світової практики.

Водночас окремі дискусії стосовно положень цих актів щодо права на мирні зібрання у взаємозв'язку нормами статті 39 Конституції України все ж виникають. Справа в тому, що Конвенція та Пакт містять додаткові підстави для обмеження мирних зібрань, які не передбачені Конституцією. Ці документи передбачають можливість обмеження права громадян на мирні зібрання для охорони моральності населення, тоді як Конституція України такої підстави не містить. Така неузгодженість стала предметом дискусії науковців. На думку Р. Куйбіди охорона моральності населення не може бути підставою для обмеження права на мирні зібрання, оскільки це не передбачено Конституцією. Водночас деякі науковці стверджують, що у випадку колізії норм міжнародного і національного права, зокрема і норм закріплених у Конституції України, саме норми міжнародного права мають пріоритет [160, с. 11]. Ця дискусія має серйозне практичне значення, оскільки охорона моральності населення неодноразово ставала причиною для заборони мирних зібрань у практиці українських судів (див. постанову Миколаївського окружного адміністративного суду № 26123873 від 06 березня 2012 р.) [169].

Вважаємо, що достатні правові підстави для обмеження права громадян на мирні зібрання лише у зв'язку з міркуваннями охорони моральності населення відсутні. Насамперед слід вказати, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод встановлює лише мінімальні стандарти захисту прав і свобод людини. Тобто національні правові акти можуть встановлювати сильніші гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина, і саме вони підлягатимуть застосуванню. Здається очевидним, що розробники української Конституції знали про наявність такої підстави для обмеження мирних зібрань як охорона моральності населення, однак вони свідомо не включили її до тексту Конституції України. Таким чином, історичне

тлумачення Конституції виключає можливість обмеження мирних зібрань з підстав охорони моралі населення. Крім того, слід взяти до уваги, що Конституція України у цьому аспекті краще захищає право на мирні зібрання, ніж положення Конвенції або Пакту. На думку М. Смоковича, у разі захисту прав і свобод людини повинні застосовуватись норми Конституції або норми міжнародних договорів в залежності від того, якими з них більше захищені права і свободи [161, с. 14]. Варто взяти до уваги і той факт, що відповідно до частини п'ятої статті 280 Кодексу адміністративного судочинства України суд може обмежити мирні зібрання лише якщо визнає, що зібрання може створити реальну небезпеку заворушень чи вчинення кримінальних правопорушень, загрозу здоров'ю населення або правам і свободам інших людей [170]. Водночас гіпотетично можна розглядати ситуації, коли міркування охорони моральності населення можуть братися до уваги. Зокрема, це трапляється у випадках, коли ці вимоги збігаються з приписами, що визначають посягання на громадський порядок, який сам по собі може враховувати міркування щодо захисту моральності населення.

Таким чином, можна зробити висновок, що ключові міжнародні договори у сфері прав людини у сукупності з відповідними положеннями Конституції України складають гарну основу для реалізації права на мирні зібрання. Норми Конституції щодо прав і свобод людини і, зокрема, щодо права на мирні зібрання, цілком узгоджуються з усталеною європейською традицією, відображеною у міжнародних договорах щодо прав людини. Водночас у тих випадках, коли норми української Конституції краще захищають права і свободи людини порівняно з міжнародними договорами, застосовуватись мають саме положення національної Конституції.

Крім того, одним із дієвих допоміжних засобів для вирішення проблемних ситуацій у сфері права на мирні зібрання є можливість, а подекуди і потреба, використовувати рекомендації авторитетних міжнародних організацій, які є формою м'якого міжнародного права у цій сфері. Незважаючи

на те, що такі рекомендації не можуть бути юридично обов'язковими, їх ігнорування швидше за все призведе до порушення Україною своїх міжнародних зобов'язань. Тому відповідно до принципу дружнього ставлення до міжнародного права, Україна зобов'язана враховувати позиції авторитетних міжнародних інституцій у цій сфері, тим більше що такі рекомендації носять загальний характер і беруться до уваги більшістю, якщо не всіма демократичними країнами, де поважаються права людини.

Практика Європейського суду з прав людини. Важливим джерелом права на мирні зібрання в Україні є практика Європейського суду з прав людини.

Прецедентне право Європейського суду є правом принципів. Хоча Суд і відкидає доктрину *stare decisis* (формальної обов'язковості попередніх правових позицій), однак він не відступає без поважних причин від прецедентів, встановлених у своїх раніше прийнятих рішеннях в інтересах правової визначеності, передбачуваності та рівності перед правом [171, с. 123]. Зазначена сталість практики Європейського суду дає можливість користуватися правовими позиціями Суду під час розгляду справ щодо обмеження мирних зібрань. На думку Р. Мельника, «у рішеннях Суду можна знайти відповіді майже на усі питання, які виникають у вітчизняній правозастосовній практиці, спрямованій на забезпечення реалізації приватними особами права на свободу мирних зібрань» [172, с. 10]. Т. Фулей наголошує на тому, що «стандарти викладені у рішеннях Європейського суду мають особливе значення, коли йдеться про їхнє застосування у національній практиці» [173, с. 33].

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» зобов'язав українські суди використовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права [174]. Норми національного законодавства узгоджуються з позицією самого Європейського суду, що, зокрема, висловлена у справі «Opuz v. Turkey». У цій справі Суд вказав на необхідність брати до уваги його рішення не лише

державою щодо якої воно винесене, але й іншими державами. «Оскільки суд надає остаточне авторитетне тлумачення прав і свобод, визначених у розділі 1 Конвенції, він розглядає, чи прийняли органи влади достатньою мірою принципи, що впливають з його рішень стосовно аналогічних питань, навіть якщо вони стосуються іноземних держав» (§ 163) [175].

Наведені приписи Європейського суду цілком збігаються з вимогами принципу дружнього ставлення до міжнародного права, який у науці визначається як спосіб конституційного тлумачення, який передбачає звернення до міжнародного та європейського права при роз'ясненні відповідних конституційних положень, зокрема, конституційних норм щодо прав людини [171, с. 122].

Водночас можливість використання практики Європейського суду як джерела права на мирні зібрання породжує багато теоретичних дискусій. Науковці звертають увагу на те, що лише рішення проти України офіційно перекладаються українською мовою, рішення ж Суду щодо інших держав переважно доступні однією з офіційних мов Європейського суду (англійською або французькою). На думку В. Онопенка, застосування українськими судами рішень Європейського суду, які не опубліковані державною мовою, може суперечити вимогам статті 57 Конституції України про те, що кожному гарантується право знати свої права і обов'язки [176, с. 5–7]. Крім того, як слушно зазначає О. Пасенюк, законодавство України про судоустрій і статус суддів не вимагає від суддів знання англійської або французької мови [177, с. 81]. Це у свою чергу породжує проблему доступу до джерел українського права не лише громадян, але й суддів, від яких залежить вирішення тієї чи іншої конкретної справи. К. Зеров та А. Андрійко одним із способів вирішення згаданої проблеми бачать введення до законодавства обов'язку для доступу до посади судді володіти англійською або французькою мовою [178, с. 125–126]. Однак на нашу думку, навіть за умови інкорпорування такого положення до законодавства України, проблема доступу до рішень Європейського суду з прав

людини щодо мирних зібрань не буде повністю вирішена. Справа в тому, що дуже багато рішень суду стосовно статті 11 Конвенції доступні лише однією з офіційних мов Європейського суду. Звідси випливає, що для повного доступу українських суддів до практики Європейського суду слід вимагати від суддів знання не однієї з офіційних мов Суду, а обох, що дуже складно забезпечити на практиці. Таким чином, єдиним можливим виходом із цієї ситуації є вирішення питання офіційного перекладу рішень Європейського суду та їх офіційного опублікування на законодавчому рівні, хоч це і вимагатиме від держави значних фінансових витрат.

Наразі ж в українських судах склалася здебільшого негативна практика застосування рішень Європейського суду з прав людини у справах про мирні зібрання. Хоча суди досить часто згадують окремі рішення Європейського суду з прав людини щодо статті 11 Конвенції, вони переважно не пов'язують їх з обставинами у справі [179, с. 8]. Часто трапляються випадки некоректного використання практики Європейського суду, а іноді й свідомого маніпулювання нею. Так, у одній зі справ Окружний адміністративний суд м. Києва обґрунтував легітимність застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» тим, що його нібито використав Європейський суд з прав людини, що просто не відповідає дійсності [179, с. 8]. На наш погляд, подібні проблеми у використанні практики Суду щодо мирних зібрань виникають почасти через необізнаність з відповідними рішеннями Європейського суду, а почасти через загальну спрямованість судової практики на обмеження мирних зібрань.

Даючи загальну оцінку можливості використання практики Європейського суду для забезпечення права на мирні зібрання, вважаємо, що загалом практика Суду дає можливість знайти відповідь на більшість проблемних питань, що виникають у процесі організації і проведенні мирних зібрань. Важливою передумовою для цього є сталість практики Європейського

суду, яка полягає у тому, що Суд не може відійти від своєї усталеної практики без наведення поважних причин.

Разом з тим, використання цієї практики в Україні характеризується рядом труднощів, пов'язаних з проблемою доступу до джерел, негативним досвідом застосування цієї практики в українських судах, ширшими можливостями для маніпулювання та викривлення позицій Європейського суду (зокрема, через їх обмежену доступність) порівняно з нормами українського матеріального права тощо.

Закони України. На сьогодні в Україні існують десятки нормативно-правових актів у формі законів, які пов'язані з правом на мирні зібрання. Однак більшість законів зачіпають питання мирних зібрань лише побіжно.

Зокрема, Цивільний кодекс України передбачає право фізичних осіб вільно збиратися на мирні збори, конференції, засідання, фестивалі тощо. Обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання може встановлюватися судом відповідно до закону [180]. Проте Цивільний кодекс не встановлює нічого нового у регулюванні права на мирні зібрання порівняно з відповідними положеннями Конституції України, окрім того, що наголошує на правовій природі права на мирні зібрання як немайнового права фізичної особи.

Деякі положення щодо порядку реалізації громадянами свого права на мирні зібрання містять норми муніципального законодавства. Згідно з статтею 38 Закону України «Про місцеве самоврядування» до делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку [181]. Однак станом на сьогодні закон не надає місцевим органам виконавчої влади практично ніяких повноважень у сфері мирних зібрань. Єдиним повноваженням органів місцевої влади, що впливає зі статті 39 Конституції України є право звертатися до суду з позовною заявою про

заборону чи обмеження права на мирні зібрання негайно після отримання відповідного повідомлення.

Чимало дискусій у науковому середовищі викликають норми пункту 15 частини першої статті 22 Закону України «Про столицю України місто-герой Київ». Згідно з законом, до додаткових прав Київської міської ради, пов'язаних із здійсненням містом Києвом столичних функцій належить право визначати порядок організації і проведення недержавних масових громадських заходів політичного, релігійного, культурно-просвітницького, спортивного, видовищного характеру [182]. З огляду на таке законодавче регулювання, М. Денісова робить висновок, що практика встановлення органами місцевого самоврядування порядків проведення мирних зібрань у місті Києві є повністю легітимною та прямо впливає із вказаних вимог законодавства [55, с. 138].

Вважаємо цю позицію помилковою з таких причин. Перш за все слід відзначити, що Конституція України чітко встановлює, що обмеження свободи мирних зібрань можливе лише з підстав, встановлених законом, а не з підстав встановлених актом органу місцевого самоврядування. Крім того Конституція забороняє також і встановлювати гарантії прав і свобод людини та основні обов'язки громадянина актами органів місцевого самоврядування, зокрема і щодо організації мирних зібрань. Водночас за змістом рішення Київської міської ради затверджений Порядок встановлює обов'язки організаторів та учасників мирних зібрань, а також підстави для обмеження конституційного права [184], що прямо заборонено Конституцією.

Окремі закони встановлюють обмеження, щодо місця, часу, тематики та кола осіб, які можуть брати участь у мирних зібраннях.

Зокрема, *щодо часу та тематики* проведення мирних зібрань певні обмеження встановлені у виборчому законодавстві. Так, Закони України «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України», «Про місцеві вибори», передбачають, що проведення мирних зібрань є однією з форм передвиборної агітації. Кожен з цих законів забороняє проведення мирних

зібрань з метою агітації щодо питань, що становлять предмет волевиявлення виборців на виборах під час так званого «дня тиші» у переддень та у день голосування відповідно. Таке регулювання є щонайменше спірним з огляду на положення Конституції України, що стосуються права на свободу слова та права на свободу мирних зібрань. Адже Конституція не передбачає інших підстав для обмеження аніж тих, що встановлюються в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Таким чином, виникає питання, чи дійсно мирні зібрання з метою агітації у будь-якому місці становлять загрозу національній безпеці або громадському порядку.

Зазначимо, що дебати стосовно того, чи узгоджуються норми виборчого законодавства, які встановлюють заборону передвиборної агітації напередодні і у день виборів, з фундаментальними правами на свободу слова і зібрань тривають у багатьох країнах. Польська дослідниця М. Музіал-Карг ставить під сумнів необхідність існування «дня тиші» як такого з урахуванням сучасного розвитку інформаційних технологій [17]. Верховний Суд США у справі «*Burson v. Freeman*» вказав, що питання конституційності заборони проведення виборчої агітації безпосередньо біля виборчих дільниць у день голосування є особливо важким для розгляду, оскільки включає конфлікт між правом на вільну участь у політичній дискусії і фундаментальним правом на голосування. Зрештою Суд більшістю голосів вирішив, що обмеження на передвиборну агітацію на відстані ближче 100 кроків до дільниці є «на конституційній стороні лінії» [185]. Але разом з тим, будь-які мирні зібрання, що проводяться віддалік від виборчих дільниць залишаються законними.

Наукові дискусії щодо конституційності заборони мирних зібрань на політичну тематику у період виборчої тиші тривають і в Україні. Так, М. Смокович вважає, що заборона мирних зібрань з метою агітації напередодні та у день голосування не суперечить положенням Основного Закону. На думку

вченого, законом який встановлює заборону проведення мирного зібрання є відповідний виборчий закон, а правами, які підлягають захисту, є виборчі права інших суб'єктів виборчого процесу [161, с. 17]. Вважаємо, що така інтерпретація Основного Закону є сумнівною. Адже Конституція вимагає щоби обмеження мирних зібрань відбувалися не лише з метою захисту прав і свобод інших людей, але й обумовлювались інтересами національної безпеки або громадського порядку. На нашу думку, проведення заходів напередодні та у день голосування саме по собі не створює загрозу громадському порядку або національній безпеці, а отже обмеження мирних зібрань, навіть з метою агітації, напередодні чи у день виборів, сумнівне під кутом зору положень Конституції. Крім того, така загальна заборона не виправдана з огляду на дію в Україні принципу верховенства права, складовою частиною якого є принцип пропорційності. Обмеження мирних зібрань у день виборів може бути виправдане міркуваннями громадської безпеки безпосередньо поблизу виборчих дільниць, однак розширення заборони на більшу територію важче обґрунтувати під кутом зору пропорційності такого обмеження. На наш погляд, загальна заборона будь-яких мирних зібрань політичного змісту на будь-якій території у передвиборчий період є такою, що не узгоджується з приписами Конституції України.

У законах містяться деякі обмеження щодо *місця проведення мирних зібрань*. Зокрема частина перша статті 47 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» забороняє проводити мирні зібрання та інші громадські заходи на території ядерної установки чи об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, та в санітарно-захисній зоні [189] тощо.

Є також обмеження *щодо кола осіб*, які можуть брати участь у мирних зібраннях. Так, відповідно до статті 54 закону «Про судоустрій і статус суддів» судді не мають права брати участь у політичних акціях, мітингах або страйках.

Окремі норми щодо порядку проведення мирних зібрань містить трудове законодавство. Так, Закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) передбачає 3-денний строк завчасного повідомлення для мирних зібрань поза межами підприємства, якщо їх організатором є особа, яка очолює страйк. З цього приводу варто сказати, що у дослідженні «Свобода мирних зібрань в Україні: пошук оптимальної моделі регулювання» представники усіх зацікавлених груп (суддів, органів місцевого самоврядування, громадських активістів, правоохоронних органів, представників бізнесу та професійних спілок) висловили спільну позицію, що законодавство не має містити норм, які очевидно дискримінують учасників мирних зібрань, лише з огляду на їх тематику [224, с. 18]. Поділяючи цю думку, вважаємо, що ні закон, ні здоровий глузд не дає відповіді на питання чим саме обумовлені підвищені вимоги саме для організаторів страйку, тоді як щодо всіх інших категорій громадян таких вимог немає, а тому ці вимоги є очевидно дискримінаційними.

Деякі положення, що мають стосунок до мирних зібрань мають закони, що регулюють діяльність правоохоронних органів. Зокрема, закон України «Про національну гвардію України» відносить до функцій цього органу участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян.

Особливості провадження у справах за адміністративними позовами суб'єктів владних повноважень про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання визначені у Кодексі адміністративного судочинства України. Нова редакція Кодексу, що набула чинності 15 грудня 2017 р., є сприятливою для організаторів мирних зібрань. Вона значно ускладнила процедуру обмеження права на мирні зібрання.

Так, закон встановив обов'язок позивача (орган влади) вжити заходів для ознайомлення організаторів мирних зібрань зі змістом та додатками до позовної

заяви про встановлення обмеження мирних зібрань, а також зобов'язав орган влади направити свого представника для особистої участі під час розгляду справи. Також згідно з законом суд повинен залишити без розгляду позовну заяву щодо обмеження права на мирні зібрання, якщо вона надійшла пізніше ніж за 24 години до запланованої дати його проведення. Таким чином, закон унеможливив поширену раніше негативну практику, коли суди регулярно розглядали справи про обмеження мирних зібрань без участі сторін (часто організатори мирних зібрань навіть не знали про судові засідання щодо заборони) та забороняли їх проведення за кілька годин до їх запланованого початку.

Ще однією новелою Кодексу є те, що у разі прийняття рішення на користь обмеження права на мирні зібрання, суд повинен застосувати найменш обтяжливий спосіб такого обмеження, який відповідає заявленим органом влади цілям. Також закон передбачив скорочені строки і процедуру оскарження судового рішення про обмеження права на мирні зібрання.

Процесуальний закон визначає також особливості провадження у справах за позовами щодо усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання (ст. 281 КАС України).

Відповідальність за порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій встановлена статтею 185-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення [186]. Щоправда застосування цієї статті є проблематичним з огляду на позицію Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України». Згідно з висновком Суду, оскільки в Україні не встановлено загального порядку проведення мирних зібрань, то і не може існувати відповідальності за порушення неіснуючого порядку.

Окремі положення, що мають стосунок до проведення мирних зібрань містяться також в інших законах. Наприклад, стаття 24 Закону «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» передбачає, що вимоги щодо додержання тиші та обмеження певних видів діяльності, що

супроводжується шумом не поширюється на випадки проведення мирних зібрань, про які завчасно сповіщено органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування [188].

Отже, можна зробити висновок, що закони як джерела права на мирні зібрання в Україні регулюють лише дуже обмежену сферу правовідносин, пов'язаних з проведенням мирних зібрань. Зокрема, на законодавчому рівні не визначені строки та форма попереднього сповіщення про мирні зібрання (окрім строків повідомлення про зібрання, організатором якого є особа, що очолює страйк), не визначені позитивні обов'язки держави щодо проведення мирних зібрань, не передбачена можливість проведення зібрань без повідомлення (так званих «спонтанних» зібрань) тощо. Окремі закони до того ж є дискусійними щодо ступеню їх відповідності Конституції України.

Підзаконні акти. Найбільш суперечливими джерелами права на мирні зібрання, які використовуються в Україні є підзаконні акти.

У багатьох населених пунктах України прийняті рішення органів місцевого самоврядування щодо регулювання особливостей реалізації права на мирні зібрання на місцевому рівні. Так, за даними дослідження ГО «Майдан моніторинг» станом на 2012 рік щонайменше у 86 адміністративних центрах діяли місцеві порядки проведення мирних зібрань. Окремі з них обмежували використання прапорів та транспарантів, забороняли використання гучномовців, вимагали від організаторів отримувати дозволи на проведення мирних зібрань, або навіть зобов'язували вносити грошові кошти у розмірі, що встановлюється спеціальним рішенням виконавчого комітету місцевої ради [191].

Правовою базою для існування місцевих актів, які регулюють питання проведення мирних зібрань є стаття 38 Закону України «Про місцеве самоврядування», яка надає можливість місцевим радам відповідно до закону вирішувати питання про проведення мирних зібрань. Однак, на нашу думку, ця підстава є дуже слабкою, оскільки в Україні немає законодавчих актів на

підставі яких можна було би встановлювати місцеві особливості щодо здійснення права на мирні зібрання. Крім того, нам здається парадоксальною ситуація, коли порядок реалізації конституційного права суттєво різниться у залежності від регіону, у якому планується проведення того чи іншого заходу. Такий поділ явно суперечить змісту і суті статті 24 Конституції України, згідно з якою громадяни мають рівні конституційні права та є рівними перед законом. Підтвердив таку позицію і Європейський суд з прав людини зазначивши, що процедури, запроваджені місцевими органами влади для регулювання організації та проведення демонстрацій у їхніх конкретних регіонах, не мають достатніх правових підстав (§ 55) [53].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що підзаконні акти, які наразі широко використовуються як джерела права на мирні зібрання мають дуже слабку юридичну основу. На наш погляд, вони не мають використовуватись у правовідносинах, пов'язаних з організацією і проведенням мирних зібрань.

Узагальнення судової практики. Попри серйозні недоліки законодавства щодо мирних зібрань в Україні, сучасна законодавча база дає можливість реалізувати право на мирні зібрання за умови, якщо її недоліки будуть виправлені на правозастосовному рівні. У таких умовах великого значення для формування сприятливого ґрунту для безперешкодної реалізації громадянами свого права на мирні зібрання набувають узагальнення судової практики.

Серед науковців і досі точаться дискусії щодо правової природи узагальнень судової практики. Багато вчених дотримується погляду, що узагальнення судової практики є джерелом права, оскільки вони служать правовим орієнтиром як для вищих судів, які власне і розробляють ці узагальнення, так і для всіх інших судів [77, с. 163]. Інші ж учені схиляються до думки, що узагальнення судової практики не можуть вважатися джерелами права, оскільки вони не мають нормативно-правової сили та не є обов'язковими до виконання усіма учасниками правовідносин [229, с. 33]. Попри спірність цього питання, вважаємо за необхідне розглянути узагальнення судової

практики щодо мирних зібрань, оскільки потенційно вони відіграють важливу роль у вирішенні існуючих проблем правозастосування.

В Україні узагальнення судової практики щодо реалізації права на мирні зібрання здійснювалося на рівні вищих судів. Так, у 2006 році Верховний Суд України підготував Лист про «Практику розгляду судами справ про адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління (статті 185-185² Кодексу про адміністративні правопорушення)» [192].

На наш погляд, вплив цього листа для подальшої правозастосовної практики слід оцінювати негативно. В опублікованому огляді судової практики Верховний Суд України допустив чимало суперечностей. Зокрема, в одному з розділів Суд повторив позицію Конституційного Суду України щодо того, що конкретні строки завчасного сповіщення про проведення мирних зібрань мають бути предметом законодавчого регулювання. Однак в іншому розділі Суд зробив протилежний висновок, зазначивши, що: «Єдиним актом, що на сьогодні визначає строк завчасного сповіщення про проведення зборів, мітингів, вуличних походів або демонстрацій, є Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР». Така непослідовність, зрештою, дала можливість багатьом судам нижчих інстанцій посилатися на практику Верховного Суду для обґрунтування заборони мирних зібрань на підставі Указу. Лист також містить і багато інших проблемних положень. Зокрема, Листом схвалюється практика встановлення місцевими органами влади конкретних місць для проведення мирних зібрань та адміністративні покарання учасників зібрань за їх проведення поза встановленими межами. У свою чергу встановлення «резервацій» для проведення мирних зібрань суперечить практиці Європейського суду з прав людини.

Ще одну спробу узагальнити судову практику у сфері мирних зібрань здійснив Вищий адміністративний суд України. У 2012 році цей суд підготував

Довідку щодо вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010–2011 років справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо). Чимало з положень цього Узагальнення можна вважати прогресивними. Зокрема, можна погодитись за такими висновками Суду:

- саме собою невчасне повідомлення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання не може бути підставою для задоволення позову про обмеження щодо реалізації такого права;

- не є достатнім для встановлення обмежень щодо реалізації права на мирні зібрання одночасне проведення масових заходів учасниками, які мають протилежні інтереси;

- можливе ускладнення дорожнього руху у зв'язку з проведенням мирного зібрання не може бути підставою для його заборони у разі реальної можливості вирішення цього питання;

- зважаючи на мету зібрання – «бути почутими», сумнівною виглядає позиція судів, які забороняють проведення мирних зібрань у дні державних та релігійних свят у зв'язку з проведенням у місцях, які планувалися для мирного зібрання, наприклад, заходів зі святкування загальноміського характеру;

- акти щодо додаткового регламентування порядку проведення зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій тощо, прийняті органами місцевого самоврядування та іншими органами, можуть застосовуватися лише в разі, якщо не встановлюють додаткових обмежень права на мирні зібрання, наданого Конституцією України.

Однак попри загалом прогресивний характер Довідки вона не стала переломним моментом у зміні практики щодо свободи мирних зібрань. Адже у своїй подальшій практиці ВАСУ не дотримувався встановлених ним же

рекомендацій, часто стаючи на протилежні позиції аніж ті, що були відображені у Довідці.

Підсумовуючи, зазначимо, що попри значний потенціал, узагальнення судової практики так і не змогли заповнити прогалини національного законодавства у спосіб, який би найкраще гарантував свободу мирних зібрань.

3.2 Українська судова практика щодо реалізації права на мирні зібрання

В одній зі своїх щорічних доповідей Спеціальний доповідач ООН з питань свободи мирних зібрань дуже влучно зазначив: «захист свободи мирних зібрань і асоціацій на багатосторонньому рівні починається з правильних норм, але може стати реальним лише в поєднанні з правильною практикою» [193, с. 13].

За національним законодавством судам відведена особливо важлива роль у питаннях формування національної практики щодо свободи мирних зібрань. Так, відповідно до Конституції України суд є єдиним органом, який може встановлювати обмеження права на мирні зібрання. Лише суд може оцінити законність різноманітних адміністративних рішень органів державної влади, що прямо чи побічно стосуються реалізації права на мирні зібрання в Україні або притягнути учасників мирних зібрань до адміністративної відповідальності. Крім того, лише до суду можна звернутися з позовом про усунення обмеження у реалізації цього права.

Така вагома роль судів є не традиційною для правових систем держав-членів Ради Європи, де суди, як правило, виконують лише контрольню-наглядову функцію за діяльністю органів державної влади або місцевого самоврядування. Наприклад, в Естонії повноваження щодо обмеження або

заборони мирного зібрання належать місцевому префекту, рішення якого можуть бути предметом судового контролю [227]. У Болгарії рішення про обмеження мирного зібрання може бути прийнято упродовж 24 годин з моменту отримання повідомлення президентом виконавчого органу відповідної місцевої ради. Подібні правила діють і в більшості інших країн [228].

Однак незважаючи на підвищені можливості щодо захисту свободи мирних зібрань, українська судова практика демонструвала чітку залежність від державної політики, яка фактично визначала її напрям.

Так, у 1991–2003 роках Україна фактично жила за радянським законодавством, яке визначало порядок користування свободою мирних зібрань, що влаштував політичні еліти. Хоча у 1996 році Конституція України змінила дозвільний порядок проведення мирних зібрань на повідомний, передбачила, що суд є єдиним органом, який відповідно до закону має право накладати обмеження на реалізацію свого права громадянами, визначила підстави для таких обмежень, що узгоджуються з європейськими стандартами, на практиці суди здебільшого використовували радянське законодавство, лише посилаючись на Конституцію України [224, с. 2].

Окрім законодавства, вагомим чинником, що визначала судову практику була радянська ментальність, яка чітко підпорядковувала інтереси індивіда колективним інтересам у тому розумінні, як ці інтереси бачили органи влади.

Яскравим виразником такої ментальності може служити репліка з рішення Мукачівського міськрайонного суду на початку 2000-х років, де суд буквально вказав, що у нього «викликає боязнь можливість якихось порушень під час мирного заходу», а тому його слід заборонити [164, с. 41]. Саме така «боязнь» спричинити якісь незручності для широкого загалу або ж для правлячої верхівки, служила тим керівним принципом, якими керувалися більшість судів при вирішенні спорів щодо обмеження права на мирні зібрання.

Деяка лібералізація практики щодо свободи мирних зібрань відбулася у період 2005–2009 років. Каталізатором цих змін стали масштабні мирні

протести у Києві та інших регіонах України, відомих як помаранчева революція. Не зважаючи на те, що у цей період не відбулося суттєвих змін законодавчого регулювання, у судовій практиці ситуація змінилася на краще (хоч і не радикально), через активне запровадження європейського досвіду [226].

Однак у 2010 році на президентських виборах в Україні переміг Віктор Янукович, що майже відразу відобразилася на судовій практиці щодо свободи зібрань.

Так, у перший же рік після приходу до влади Віктора Януковича кількість судових позовів щодо мирних зібрань зросла майже у двічі, на 10 % збільшилася також кількість судових рішень на користь обмеження свободи мирних зібрань [196].

У наступні роки як загальна кількість позовів так і відсоток судових заборон залишався на стабільно високому рівні. За даними державної судової у 2010 році суди розглянули 240 позовів щодо обмеження свободи мирних зібрань, у 2011 році – 288, у 2012 році – 414, у 2013 році – 269. Водночас відсоток судових заборон коливався у межах 80–90 % [196].

Пік репресій щодо учасників мирних зібрань припав на події Євромайдану, адже тодішня влада розглядала заборони мирних зібрань як один зі способів протидії масовим акціям протесту. Формальними підставами для заборони зібрань у цей період найчастіше служили посилення на несвоєчасність подання повідомлення про проведення мирних зібрань, посилення на неспроможність міліції забезпечити громадський порядок.

У деяких випадках органи влади демонстрували показову турботу про здоров'я населення. Наприклад, у Харкові міський голова видав розпорядження про заборону проведення масових заходів «з 22 листопада 2013 року до окремого розпорядження» у зв'язку зі збільшенням випадків гострих респіраторних захворювань. При цьому мер міста не міг не знати, що Конституція уповноважує встановлювати обмеження у реалізації права на

мирні зібрання лише суд. У Луганську несподівану турботу про здоров'я вирішив проявити суд. Він визнав, що «проведення неконтрольованих масових акцій в суспільних місцях міста, не облаштованих спеціальними санітарно-побутовими об'єктами, знаходження значної кількості людей може створити шкідливі наслідки як для громадян, які мешкають або працюють поблизу, загального санітарного стану міста, так і для здоров'я самих учасників акцій». При цьому суд жодним чином не врахував, що велике скупчення людей у місцях, не облаштованих спеціальними санітарно-побутовими об'єктами відбувається, наприклад, у торгових центрах, транспорті чи на масових заходах присвяченим святкуванню Нового року, які не були заборонені у той час [225].

Ще однією тенденцією судової практики була велика кількість автоматичних судових заборон, тобто заборон для усіх громадян проводити будь-які мирні зібрання на великий проміжок часу, незалежно від того чи подавали вони повідомлення про намір їх проводити.

За даними Єдиного державного реєстру судових рішень нам вдалося віднайти 25 автоматичних судових заборон за період з 22 листопада 2013 р. до 20 лютого 2014 р. Найбільша кількість автоматичних заборон на найдовші проміжки часу зустрічалася у практиці Київського окружного адміністративного суду. Зокрема, цей суд заборонив усім суб'єктам «які матимуть намір реалізувати право на мирні зібрання, проведення заходів (пікетування, пішої ходи, демонстрацій, мітингів, зборів, тощо) на вул. Івана Франка у с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області з 01.02.2014 по 01.04.2014» [206].

Водночас відповідно до частини першої статті 182 Кодексу адміністративного судочинства предметом позову про заборону мирних зібрань (відповідно до редакції, що діяла у період Революції Гідності) можуть бути лише ті заходи щодо яких отримано повідомлення. Ухвалюючи автоматичні заборони суди порушують ці процесуальні вимоги, позбавляючи необмежене коло суб'єктів права провести мирні зібрання у майбутньому.

Крім того, при ухваленні судових заборон щодо необмеженої кількості суб'єктів протягом тривалого проміжку часу суди порушують принцип пропорційності. Адже у цьому випадку не відбувається дотримання справедливого балансу публічних та приватних інтересів. Відповідно до німецької концепції принципу пропорційності захід адміністративного впливу є пропорційним, якщо:

1) він є придатним для досягнення поставленої мети (принцип придатності);

2) серед кількох придатних заходів, влада обрала саме той, який найменше впливає на окрему особу та на загал (принцип необхідності);

3) захід не повинен здійснюватись, якщо очікувані негативні наслідки виходять за межі прийнятності порівняно з очікуваним успіхом (принцип заборони перебільшення) [207].

На наш погляд, у випадку з використанням автоматичних заборон мирних зібрань, суди недотримуються усіх трьох складових принципу пропорційності.

Зазначене також узгоджується з позицією, висловленою у Керівних принципах ОБСЄ щодо свободи мирних зібрань: «Автоматичне застосування передбачених законом обмежень – наприклад, заборони на проведення будь-яких публічних виступів у певний період часу або в будь-яких публічних місцях, які підходять для проведення зібрань, – призводить до того, що під їх дію підпадає надто велика кількість заходів. Таким чином, ці обмеження не пройдуть перевірку на пропорційність, тому що не були враховані конкретні обставини в кожному окремому випадку» [63, с. 44].

Певні зміни судової практики щодо судової практики відбулися після чергової зміни влади унаслідок Революції Гідності. Ці зміни дають привід для обережного оптимізму.

Зокрема, за даними судової статистики у 2014 році суди першої інстанції розглянули 112 позовів про обмеження мирних зібрань (більшість з них у січні – лютому 2014 року), 85 з яких завершилися обмеженням свободи мирних

зібрань (76 %). У 2015 році суди обмежили мирні зібрані у 20 справах (53 %), у 2016 році у 8 справах (53 %), а у 2017 році узагалі жодного разу не заборонили мирні зібрання, при цьому 6 разів відмовившись задовольняти позов про обмеження мирних зібрань.

Таким чином, можна зробити висновок, що періоди ліберального ставлення судів до проведення мирних зібрань, змінювалися періодами менш лояльного ставлення саме у періоди зміни політичної влади у державі. Ці дані дозволяють висунути гіпотезу про наявність політичної складової у розгляді судами справ цієї категорії, а також служать аргументом на користь існування залежності судів від виконавчої гілки влади.

Ця гіпотеза може бути підтверджена не лише радикальною зміною судової практики, але й вироками у кримінальних справах. Зокрема, міський голова одного з районних центрів був засуджений за те, що у 2014 році забезпечив виготовлення документів, які містили неправдиві відомості щодо загрози життю і здоров'ю людей, які будуть брати участь у мирних зібраннях. Згідно з показаннями свідків, у цей час *мер вимагав від підлеглих виконувати вказівки невстановлених осіб з Києва* щодо створення умов для заборони протестів [224, с. 4].

Водночас навіть після подій Майдану окремі проблеми судової практики залишаються не вирішеними.

Наприклад, у межах судів досі існує різна практика щодо застосування актів органів місцевого самоврядування, які встановлюють загальні обмеження щодо проведення мирних зібрань.. Зокрема, існує практика визнання таких місцевих порядків незаконними через перевищення повноважень, наданих Конституцією та законами України (див.: постанову Херсонського окружного адміністративного суду № 26124845 від 18 вересня 2012 р., постанову Черкаського окружного адміністративного суду № 32917184 від 07 серпня 2013 р.). Окремі місцеві та апеляційні адміністративні суди, керуючись принципом законності, не застосовують місцеві порядки, незважаючи на те що

вони офіційно не скасовані (див.: ухвалу Київського апеляційного адміністративного суду № 36949796 від 23 січня 2014 р.).

Водночас існує і протилежна практика, коли суди відмовляються визнати такі акти незаконними. Зокрема, Октябрський районний суд м. Полтави відмовив у адміністративному позові щодо визнання незаконним «Тимчасового положення про порядок проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій у м. Полтава» на тій підставі, що наведений акт жодним чином не порушає права громадян, а лише регламентує порядок проведення мирних зібрань [197]. Що цікаво, рішення місцевого суду підтримав Харківський апеляційний адміністративний суд та Вищий адміністративний суд України.

Таким чином, внаслідок не уніфікованості судової практики щодо використання джерел права на мирні зібрання відбувається безумовне порушення принципу правової визначеності. Відповідно до цього принципу кожна особа з достатнім ступенем вірогідності повинна мати можливість передбачати наслідки своєї поведінки, правомірної чи протиправної. Однак у справах щодо мирних зібрань громадяни позбавлені такої можливості.

Ще однією актуальною проблемою судовою практики, навіть після її лібералізації після Революції Гідності, залишається нехтування правовими позиціями Європейського суду з прав людини або їх викривлення.

Проілюструвати цю проблему можна шляхом аналізу постанови Харківського окружного адміністративного суду від 07 жовтня 2015 р. у справі № 820/10500/15. У цій справі суд цілком слушно встановив відсутність законодавчого акту з питань реалізації права на мирні зібрання, який був би ухвалений Верховною Радою України, як того чітко вимагають статті 39 та 92 Конституції України. Також суд визнав і неможливість для місцевих органів влади належним чином врегулювати процедуру проведення зібрань через відсутність відповідного законодавчого акту. Водночас суд вказав на те, що «одночасно з вищевикладеним відповідно до ч. 4 ст. 8 КАС України, забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з

мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини».

На наш погляд, в умовах відсутності національного законодавства, яке регулює порядок здійснення права на мирне зібрання, суду слід було б використати практику Європейського суду з прав людини, яка у цих справах досить чітка і послідовна. Тим більше, що Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо зобов'язує суди використовувати практику Європейського суду як джерело права.

Натомість Харківський окружний адміністративний суд вирішив заборонити мирні зібрання з підстав, що прямо суперечать практиці Європейського суду.

Так, суд заборонив мирні зібрання з вимогою знизити тарифи через абстрактне посилення на «напружену суспільно-політичну обстановку у місті». Суд також врахував те, що зібрання «заплановано на час обідньої перерви в робочий день у центральній адміністративній частині міста у безпосередній близькості від установ державної влади та органів місцевого самоврядування, в місці масового скупчення людей, біля найбільш пасажиромістких станцій метро, зупинок громадського транспорту».

При цьому, національний суд не врахував позицію Європейського суду щодо того, що «будь-яка демонстрація у громадському місці неминуче, до певної міри порушує загальний перебіг життя, включаючи перешкоди для руху транспорту, і органам влади слід виявити певну терпимість стосовно мирних зібрань» (Sergey Kuznetsov v. Russia, no. 10877/04, ECHR, 23 January 2009, § 44). Крім того, відповідно до Керівних принципів ОБСЄ зі свободи мирних зібрань, «зібрання мають проводитися в межах видимості і чутності їх цільової аудиторії» (п. 3.5). Це правило неможливо реалізувати, якщо забороняти мирні зібрання «у безпосередній близькості від установ державної влади та органів місцевого самоврядування» [211].

Як приклад викривлення правової позиції Європейського суду з прав людини можна навести постанову Одеського окружного адміністративного суду у справі № 815/4612/15 від 13 серпня 2015 р. За обставинами справи, організаційний комітет «Одеса-Прайд 2015» мав намір провести демонстрацію «Марш Рівності» у місті Одесі. Однак Одеський окружний адміністративний суд заборонив проводити ці зібрання. При цьому суд послався на рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олінжер проти Австрії», де Європейський суд вказав, що побоювання органів влади щодо вчинення насильства учасниками мирних зібрань не були підтвердженні інформацією про те, що у минулих роках випадки насильства справді мали місце при проведенні аналогічних заходів. Зважаючи на це, Одеський окружний адміністративний суд встановив, що у попередні періоди під час проведення аналогічних акцій були зафіксовані випадки насильства щодо учасників цих акцій, а відтак заборонив мирні зібрання. Насправді ж у рішенні «Олінжер проти Австрії» йшлося про недоведеність вчинення насильницьких дій під час мирних зібрань у минулих роках саме організацією, яка планувала мирне зібрання.

Заборона ж мирних зібрань у випадку з проведенням «Маршу рівності» сталася через те, що проти учасників цих зібрань вчинялися насильницькі дії у минулому. Таким чином, Одеський окружний адміністративний фактично спонукає вчиняти насильство щодо мирних зібрань, оскільки у майбутньому це може стати причиною для їх заборони [211].

Ще однією проблемою судової практики, яка зберегла свою актуальність після Революції Гідності є широке використання припущень як достатньої основи до обмеження свободи мирних зібрань. Зокрема, однією з підстав для заборони мирних зібрань у рішенні Черкаського окружного адміністративного суду № 54952265 від 13 січня 2016 р. стало те, «що до участі у вказаних заходах можуть приєднатися інші громадяни, які розділяють погляди учасників акції, так і навпаки інші особи, які не розділяють погляди учасників акції. Тому, у певний період часу кількість учасників може збільшитись до невизначеної

кількості осіб, що у свою чергу унеможливить підтримання громадського порядку, охорони прав і свобод інших людей» [204].

На наш погляд, судові рішення не можуть ґрунтуватися на недоведеному припущенні, інакше мирні зібрання можна було б забороняти, скажімо, у зв'язку з можливістю падіння метеорита. Тобто ймовірність такого явища існує, але його реальність малоймовірна [205, с. 6–7].

Таким чином, попри загальну тенденцію щодо поліпшення ситуації з необґрунтованими судовими заборонами після Революції гідності, окремі проблеми зберегли свою актуальність. Зокрема, залишається невирішеним питання щодо практики застосування судами місцевих положень, які встановлюють правила проведення зібрань на певних територіях, існує проблема нехтування та викривленого тлумачення практики Європейського суду з прав людини, подекуди суди продовжують використовувати припущення як гідну основу для обмеження мирних зібрань.

3.3 Напрями вдосконалення законодавчого регулювання права на мирні зібрання в Україні

Удосконалення Конституції. На наш погляд, чинне формулювання статті 39 Конституції України не перешкоджає реалізації права на мирні зібрання. Однак це не означає, що окремі норми Конституції України щодо права на мирні зібрання не можуть бути вдосконалені.

Зайвим, на нашу думку, є закритий перелік у Конституції окремих форм мирних зібрань (збори, мітинги, походи і демонстрації), тим більше, що деякі науковці тлумачать ці положення таким чином, що закріплення у законі інших, не передбачених статтею 39 Конституції України форм проведення мирних зібрань було б неконституційним [212, с. 14]. Слід брати до уваги, що останніми роками в Україні набувають популярності нові форми мирних зібрань (театралізовані виступи, флешмоби тощо), і не виключено, що нові

форми будуть з'являтися і в майбутньому. Саме тому, вважаємо, що використання родового поняття «мирні зібрання» або ж «мирні збори» є доцільнішим, аніж перераховування у Конституції всіх можливих видів (форм) мирних зібрань.

Невдалим є також початок формулювання статті 39 Конституції відповідно до якого «громадяни» мають право збиратися мирно. Деякі вчені та посадовці тлумачать цю частину Конституції таким чином, що право на мирні зібрання нібито не поширюється на іноземців та осіб без громадянства. Зокрема, певний резонанс викликали заяви посадовців Міністерства внутрішніх справ України та керівництва Національної поліції України щодо недопущення участі іноземців у молебні і подальшій хресній ході у червні 2016 року у м. Києві. Зазначену позицію посадовці мотивували посиланням на статтю 39 Конституції України [213]. Вважаємо, що це тлумачення не ґрунтується на чинному законодавстві України, є дискримінаційним і, зокрема, суперечить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка є частиною національного законодавства. Однак, для недопущення подібних тлумачень Конституції України у майбутньому, більш доцільним є зміна терміну «громадяни» на термін «кожен» у змісті статті 39 чинної Конституції.

Також, на нашу думку, було б доцільно врахувати останні тенденції світової практики щодо необов'язковості завчасного повідомлення про мирні зібрання у тих випадках, коли зібрання не є чисельним та не перешкоджає роботі транспорту. Як приклад можна використати формулювання вжиті у статті 25 Конституції Грузії. Відповідно до неї: «Законом може бути встановлено обов'язок попереднього повідомлення влади, якщо зібрання або маніфестація проводиться у місцях інтенсивного руху транспорту або людей» [214]. Тому вважаємо за доцільне запропонувати, щоб організатори мирних зібрань повинні були б повідомляти про їх проведення лише у випадках прямо передбачених законом, зокрема, якщо зібрання може призвести до часткового або повного перекриття дорожнього руху.

Корисним було б підкреслити на конституційному рівні роль позитивних обов'язків держави, які виникають після сповіщення громадянами свого наміру провести мирні зібрання у встановленому порядку. На думку В. Речицького, «заявка щодо проведення мирних зібрань не є необхідним класичним атрибутом. Вона подається, і має смислове навантаження у тому, що, якщо ти подаєш заявку, то тоді ти можеш сподіватися на гарантію безпеки з боку держави» [165, с. 43]. Однак доцільно зважати також і на думку Європейського суду з прав людини у справі «Платформа «Лікарі за життя проти Австрії», де Суд висловив позицію, що держава зобов'язана охороняти мирні зібрання, однак не може гарантувати результату (§ 34) [124]. З огляду на це, пропонуємо ввести до Конституції України прямий обов'язок держави охороняти мирні зібрання, у випадку завчасного сповіщення, у порядку встановленому законом.

Сучасна редакція Конституції України передбачає, що повідомлення про проведення мирних зібрань подається до органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування. Згідно з теперішньою правозастосовною практикою таке повідомлення найчастіше подається до виконавчого органу місцевої сільської, селищної або міської ради. Однак з ряду причин, зокрема, і через ширші можливості оперативного розгляду повідомлення, доцільніше повідомляти про проведення мирного зібрання правоохоронні органи за місцем проведення заходу.

Ще однією бажаною зміною у конституційному регулюванні є запровадження чітких принципів, яких мають дотримуватись суди у разі прийняття ними рішень про обмеження права на мирні зібрання. Вдалим зразком для цього є формулювання вжите у Конституції Румунії. Так, відповідно до статті 53 румунської Конституції, обмеження права на мирні зібрання мають бути співрозмірними обставинам справи, які його викликали, і пропорційними та не можуть порушувати сутність прав і свобод [215]. Непоганим є також і формулювання, яке запропонував В. Речицький в рамках діяльності Робочої групи з прав, свобод і обов'язків людини і громадянина

Конституційної Комісії України. Вчений пропонує надати можливість судам обмежувати право на мирні зібрання лише на підставі закону, якщо таке обмеження є необхідним в демократичному суспільстві, в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або для захисту прав і свобод інших осіб [216].

Враховуючи все вищевикладене, пропонуємо таку редакцію статті 39 Конституції України:

1. Кожен має право організовувати або брати участь у мирному зібранні у публічному місці.

2. Законом може бути встановлений обов'язок попереднього сповіщення правоохоронних органів про проведення мирних зібрань.

3. Держава гарантує охорону мирних зібрань, про які були завчасно повідомлені правоохоронні органи.

4. Здійснення права на мирні зібрання не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені судом на підставі закону, є необхідними в демократичному суспільстві, в інтересах громадської або національної безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або для захисту прав і свобод інших осіб. Обмеження мають бути пропорційними обставинам, що його викликали, та не порушувати сутність права на мирні зібрання.

Удосконалення законодавства щодо мирних зібрань. У науковому, громадському і суддівському середовищі протягом останніх двадцяти років точаться дискусії щодо необхідності ухвалення спеціального закону (або ж законодавства) щодо організації мирних зібрань.

Найбільш популярними є дві точки зору:

1. Закон про мирні зібрання є необхідним у зв'язку з явною недостатністю національного законодавчого регулювання у цій сфері.

2. Жодного законодавчого регулювання цієї сфери у принципі непотрібно, є стаття 39 Конституції України, і її абсолютно достатньо для реалізації права на мирні зібрання.

На наш погляд, за умови наявності ідеальної судової практики, кваліфікованих дій працівників інших владних органів, насамперед правоохоронних, дійсно не було б великої необхідності у суттєвих законодавчих змінах. Але оскільки ситуація з забезпеченням права на мирні зібрання в Україні далека від ідеальної, такі зміни є абсолютно необхідними.

Також дискусійним на сьогодні є питання чи потрібен спеціальний закон про мирні зібрання чи можна обійтися лише внесенням змін до чинного законодавства. Зазначимо, що у різних країнах питання необхідності існування спеціального закону про мирні зібрання вирішено по-різному. Та все ж таки переважна більшість держав, представлених у Раді Європи такі закони мають.

Далі ми наведемо свої міркування щодо того, які саме зміни потрібні у національному законодавстві.

1. Закріпити принципи права на мирні зібрання. Якими б досконалими не були майбутні законодавчі зміни, вони все одно не допоможуть розв'язати всі проблемні ситуації з реалізацією права на мирні зібрання, які можуть виникнути у майбутньому. Саме тому, вважаємо, що у національне законодавство необхідно імплементувати принципи, керуючись якими суди та органи виконавчої влади мають керуватися при розв'язанні проблемних ситуацій. Ці принципи уже добре відомі на міжнародному рівні, та знайшли своє формальне відображення у «Керівних принципах ОБСЄ зі свободи мирних зібрань». Ними є:

1. Принцип презумпції на користь проведення мирних зібрань.
2. Принцип наявності у держави позитивних обов'язків щодо сприяння мирним зібранням та їх захисту.
3. Принцип законності при накладенні обмежень права на свободу мирних зібрань.

4. Принцип пропорційності при накладенні обмежень права на свободу мирних зібрань.

5. Принцип недискримінації осіб, які мають намір взяти участь у мирному зібранні за будь-якою ознакою.

6. Принцип належної адміністрації.

7. Принцип відповідальності адміністративного органу за будь-яке невиконання обов'язків щодо проведення мирних зібрань [63].

2. Визначити позитивні обов'язки держави при проведенні мирних зібрань. Згідно з Керівними принципами ОБСЄ зі свободи мирних зібрань та прецедентною практикою Європейського суду з прав людини у держави існують позитивні обов'язки щодо проведення мирних зібрань. Адже справжня та ефективна повага до свободи об'єднань та зібрань не може бути скорочена до простого обов'язку невтручання з боку держави (§ 34) [128]. Загальноєвропейська практика визначення позитивних обов'язків держави свідчить про те, що під позитивними обов'язками держави розуміють обов'язки сприяти проведенню мирного зібрання та захищати мирне зібрання. Кожен з цих обов'язків, на нашу думку, має бути закріплений не лише у якості принципу, але й детальніше розкриватися у конкретних законодавчих нормах.

Варто сказати, що у західній традиції встановлення порядку проведення мирних зібрань слугує тому, щоб держава могла ефективніше реалізовувати свої позитивні зобов'язання. В Україні ж закон не містить переліку позитивних обов'язків держави або, інакше кажучи, послуг, якими держава або органи місцевого самоврядування, забезпечують учасників мирних зібрань, що потенційно збільшує ризик невиконання державою своїх позитивних обов'язків. Наприклад, особа, яка має намір стати організатором мирного зібрання і хоче попросити у держави охороняти це зібрання, не має жодних правових орієнтирів щодо того, до якого органу їй слід вернутися, наскільки завчасним має бути таке звернення щоб держава встигла надати відповідних захист [225, с. 6].

Саме тому вважаємо, що обов'язок захищати право на мирні зібрання повинен органічно поєднуватися з наданням повідомлення про мирні зібрання. На думку В. Речицького, заявка щодо заходу подається в тому сенсі і вона має те навантаження, що якщо ти подаєш заявку, то тоді ти можеш сподіватися на гарантію безпеки з боку держави. Якщо ж ти не подав заявки, тоді ти ризикуєш залишитися сам на сам з тим, що може виникнути. Отже, попередження – це фактично гарантування самого себе» [165, с. 43–44]. Таким чином, на рівні закону доцільно покласти на державу обов'язок здійснення охорони мирних зібрань, про які вона була повідомлена завчасно. Найбільш очевидним обов'язком держави з охорони мирного зібрання є забезпечення присутності на ньому достатньої кількості правоохоронців, а також здійснення заходів з розмежування учасників контр-демонстрацій за наявності такої потреби. Конкретна ж кількість правоохоронців має визначатися з урахуванням прогнозованої кількості учасників зібрання, гостроти його тематики та локації, на якій планується його проводити. Вищенаведене не слід сприймати таким чином, ніби відсутність завчасного повідомлення зовсім знімає з держави обов'язок охороняти мирні зібрання. Однак держава не може нести відповідальності за зрив такого мирного зібрання з будь-яких підстав (наприклад, через дії контр-демонстрантів), якщо тільки фактичне зволікання правоохоронних органів не було занадто тривалим і умисним.

Обов'язок держави сприяти проведенню мирних зібрань, на наш погляд, має полягати не тільки у невтручанні, але й у вчиненні певних позитивних дій. Так, держава в особі органів поліції має взяти на себе обов'язок проведення заходів з медіації у випадку, якщо кілька організацій мають намір провести непов'язані між собою мирні зібрання в одному й тому самому місці, в один і той же час (одночасні мирні зібрання), або у випадку наміру одночасного проведення контр-зібрань. Обов'язок медіації доцільно закріпити на законодавчому або ж на підзаконному рівні. Окрім вже названих можуть існувати і інші позитивні обов'язки держави щодо проведення мирних зібрань.

Наприклад, держава у добровільному порядку може взяти на себе обов'язок забезпечити чергування машин швидкої допомоги на зібраннях з великою кількістю учасників або контр-демонстраціях тощо.

3. Визначити строки, форму та порядок завчасного сповіщення про мирні зібрання. Багато науковців обґрунтовують необхідність законодавчих змін відсутністю законодавчо визначених строків, форми та порядку сповіщення про мирні зібрання.

Однак особливо часто цей аргумент зустрічається у представників органів влади. Так, у своєму зверненні щодо необхідності прийняття спеціального законодавства щодо мирних зібрань Вищий адміністративний суд України відмітив: «...У зв'язку відсутністю нормативно встановлених строків завчасного сповіщення, особи які мають намір реалізувати право на свободу мирних зібрань припускають помилок при тлумаченні конституційної норми. У свою чергу органи, які повідомляються про проведення мирного зібрання не завжди здатні в умовах законодавчої прогалини та адміністративного розсуду приймати обґрунтовані рішення» [216] (*пунктуація і орфографія звернення збережені*).

На наш погляд, законодавче визначення строків, форми та порядку завчасного повідомлення про мирне зібрання має сенс лише у контексті виконання позитивних обов'язків держави. Адже повідомлення слугує гарантією реалізації права на мирні зібрання і покладає на відповідні органи влади обов'язок щодо здійснення «підготовчих заходів, зокрема, для забезпечення безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, підтримання громадського порядку, охорони прав і свобод інших людей» (з рішення Конституційного Суду у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання від 19 квітня 2001 р.). Таким чином, проведення мирного зібрання без повідомлення чи з неналежним повідомленням саме по собі не створює загрози національній безпеці чи громадському порядку, так само як і не створює такої загрози те, що люди

збираються у театрі, аби подивитися виставу, чи масово їздять громадським транспортом, чи просто компанією зустрічаються, щоб відсвяткувати якусь подію. Це просто знімає з органів влади обов'язок завчасно забезпечити більш сприятливі умови для проведення мирного заходу [179, с. 11].

Тому, на наше переконання, зовсім не обов'язково, щоб обов'язок завчасного сповіщення існував для усіх без винятку мирних зібрань. У багатьох країнах невеликі за кількістю мирні зібрання не потребують повідомлення. Так, закони Молдови та Вірменії містять прогресивні норми, що дозволяють проводити мирні зібрання кількістю до 50 (Молдова) [218] та до 100 (Вірменія) [219] людей взагалі без повідомлення, що безумовно позитивно впливає на розвиток свободи мирних зібрань у цих країнах. В окремих країнах необхідність завчасного повідомлення пов'язується з потенційною здатністю зібрання негативно вплинути на рух транспорту (Грузія). Вважаємо, що такий досвід необхідно впровадити і в Україні.

4. Закріпити можливість проведення спонтанних мирних зібрань. Спонтанними або ж стихійними зібраннями називають зібрання, що спричинені подіями, які неможливо було передбачити, щоб завчасно попередити органи влади про його проведення. Як приклад спонтанного мирного зібрання в новітній українській історії можна навести зібрання, яке виникло на Михайлівській площі одразу після побиття студентів 30 листопада. Це зібрання було стихійною реакцією людей на подію, яку не можливо було передбачити завчасно.

Згідно з європейською практикою, якщо законодавство вимагає надання завчасного повідомлення, у його положеннях має бути прямо передбачена відмова від цієї вимоги у тих випадках, коли подача такого повідомлення виявляється неможливою з практичної точки зору. Таке виключення діє за тих умов, коли неможливо вкластися у встановлений законом термін [63, с. 20].

На сьогодні в українському законодавстві можливість проведення спонтанних мирних зібрань не передбачена, що може негативно вплинути на їх

проведення, й служити формальною підставою для її припинення або ж переслідування учасників спонтанних мирних зібрань. Вважаємо, що цей недолік законодавчого регулювання має бути виправлений.

5. Остаточо припинити дію актів місцевих органів влади, що регулюють порядок здійснення права на мирні зібрання на місцевому рівні. Остаточо припинити практику використання судами та іншими органами влади актів місцевих органів влади, що регулюють порядок здійснення права на мирні зібрання на місцевому рівні не вдалося ані після підготовки Вищим адміністративним судом Довідки щодо вивчення та узагальнення практики стосовно реалізації права на мирні зібрання, ані після відповідних рішень Європейського суду з прав людини. Час від часу у судовій практиці та практиці інших владних органів акти місцевих органів влади розглядаються як такі, що «чинні і підлягають застосуванню».

Тому, вважаємо, що остаточно припинити використання зазначених документів слід шляхом прямих законодавчих змін.

6. Зобов'язати органи державної влади та органи місцевого самоврядування використовувати практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Стаття 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» зобов'язує національні суди використовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права. Однак як слушно відмічає науковець Р. Мельник – цього недостатньо. На думку вченого, у названій статті, можливо у межах окремої частини, необхідно зазначити: органи місцевого самоврядування у межах своєї адміністративної практики також зобов'язані дотримуватись практики ЄСПЛ [144, с. 21].

На наш погляд, у контексті забезпечення реалізації права на мирні зібрання, пропозицію науковця доцільно розширити і на інші органи виконавчої влади, і насамперед на органи національної поліції та національної гвардії. Адже саме поліція у багатьох випадках є ключовим гравцем у питаннях

забезпечення свободи мирних зібрань. Тому дуже важливо, щоби поліцейські у своїй роботі користувалися зокрема і практикою Європейського суду з прав людини як джерелом права.

7. Розмежувати мирні зібрання та інші масові заходи. На законодавчому рівні в Україні ніяк не розмежовані мирні зібрання та інші масові заходи спортивного, розважального чи культурно-просвітницького характеру. Більше того, як свідчить державна статистика таких заходів, влада розглядає їх як заходи одного типу. Подібний висновок можна зробити і з огляду на існування актів органів місцевої влади, які визначають порядок проведення недержавних масових заходів. Зокрема, у столиці України «Порядок організації та проведення в Києві недержавних масових громадських заходів політичного, релігійного, культурно-просвітницького, спортивного, видовищного та іншого характеру» ставить мирні зібрання в один ряд з усіма іншими масовими заходами.

Однак такий уніфікований підхід до мирних зібрань та до різноманітних масових культурних, розважальних чи комерційних заходів, на думку В. Яворського, призводить до значних неконституційних обмежень мирних зібрань, оскільки втрачається юридичне і суспільне значення зібрання [220]. Позицію вченого можна підтвердити відомою нам судовою і адміністративною практикою. Адже органи місцевої влади з огляду на відсутність чіткого розділення масових заходів і мирних зібрань часто приймають адміністративні рішення про обмеження мирних зібрань, навіть без звернення до суду. Наприклад, у 2016 році Бориспільська міська рада вирішила обмежити громадян у проведенні хресної ходи через місто Бориспіль [221]. Ще одним показовим прикладом є рішення Харківського адміністративного суду № 35468708 від 25 листопада 2013 р., де суд вирішив заборонити мирні зібрання обґрунтувавши це рішення Розпорядженням харківського міського голови № 76/1 «Про призупинення масових заходів у м. Харкові» [222].

Таким чином, вважаємо, що розмежування мирних зібрань та різноманітних недержавних масових заходів комерційного, спортивного, культурно-просвітницького чи іншого характеру на законодавчому рівні дозволить уникнути значної кількості порушень права на свободу мирних зібрань.

8. Конкретизувати права учасників мирних зібрань. На сьогодні закон не містить переліку прав учасників мирних зібрань та гарантій їх дотримання. Загалом, у цьому не має нічого поганого, адже на учасників мирних зібрань поширюється загальний принцип статті 19 Конституції України, відповідно до якого громадяни можуть робити те, що не заборонено законом.

Однак на практиці, у учасників мирних зібрань часто виникають проблеми у зв'язку з тим, що перелік їх прав не закріплений у законі. Так, типовою є ситуація, коли представники правоохоронних органів зносять намети, навіси, сценічні конструкції, інші тимчасові споруди, які встановлюються під час мирних зібрань. Правоохоронні органи мотивують свої дії тим, що встановлення таких конструкцій нібито є порушенням правил благоустрою і, відповідно, накладають санкції на учасників мирних зібрань. Зазначимо, що така практика правоохоронців є вибірковою, і по суті є засобом владного впливу на проведення мирних зібрань з незручними для влади змістом.

Усунути цю і подібну негативну практику можна шляхом визначення у законі ключових прав учасників мирних зібрань, до яких слід віднести право на встановлення тимчасових конструкцій. Альтернативним шляхом законодавчого регулювання може бути внесення змін до законодавства щодо непоширення до учасників мирних зібрань вимог щодо додержання правил благоустрою на період їх проведення (за аналогією з регулюванням щодо непоширення на учасників мирних зібрань вимог щодо додержання рівня шуму).

9. Скасувати дискримінаційне регулювання щодо окремих видів мирних зібрань. Законодавство не має містити норм, які дискримінують мирні зібрання,

лише з огляду на їх організаторів і тематику. Тому положення Закону «Про порядок вирішення колективних спорів» щодо мирних зібрань слід виключити з законодавства.

Слід обговорити також доцільність існування заборони на проведення політичних мирних зібрань у день та переддень виборів чи референдуму. Вважаємо, що відповідні положення законодавства слід змінити та встановити обмеження на проведення політичних мирних зібрань лише у місцях територіально наближених до місць волевиявлення та підрахунку голосів.

10. Запровадити обов'язкову індивідуальну ідентифікацію працівників правоохоронних органів, що працюють під час мирних зібрань. Однією з проблем чинного законодавства є відсутність індивідуальних засобів ідентифікації у працівників Національної гвардії, які відповідно до закону, здійснюють охорону громадського порядку під час мирних зібрань. У зв'язку з цим, учасники мирних зібрань обмежені у можливості ідентифікувати осіб, які чинять протиправні перешкоди у здійсненні права на мирні зібрання. Тому працівники правоохоронних органів здебільшого уникають відповідальності за незаконне перешкоджання проведення мирних зібрань, що передбачене статтею 340 Кримінального Кодексу України. Цей недолік регулювання слід усунути.

Окрім окреслених напрямків удосконалення законодавчого регулювання деякі проблеми потребують подальшого обговорення, зокрема, за участі науковців, задля віднайдення оптимального способу їх вирішення.

До таких питань, на нашу думку, передусім належить питання вирішення колізій між правом на мирні зібрання та правом власності, яке виникає під час спроби проведення мирних зібрань на території, що має певного власника, а також проблема зловживання правом на мирні зібрання з боку учасників протесту (зокрема, шляхом блокування публічних доріг).

Висновки до Розділу 3

Аналіз джерел права на мирні зібрання, що використовуються в Україні, дослідження сучасної української судової практики щодо права на мирні зібрання та напрямків удосконалення законодавства щодо забезпечення максимально сприятливого правового поля для реалізації права на мирні зібрання дозволяє зробити такі висновки.

У науковому середовищі практично беззаперечною є позиція щодо відсутності або недостатності нормативного регулювання у сфері мирних зібрань на національному рівні. Такий стан речей у вітчизняному законодавстві порушує принцип правової визначеності, відкриває широке поле для зловживань, і не дає змогу громадянам з достатнім ступенем вірогідності передбачити наслідки своєї поведінки, правомірної чи протиправної.

Недоліки у нормативному регулюванні за певних обставин могли би бути виправлені за допомогою хорошої практики правозастосування. Однак за результатами нашого дослідження ми виявили значні недоліки у судовій практиці щодо реалізації права на мирні зібрання. Зокрема, судова практика щодо обмеження мирних зібрань є не уніфікованою та погано вмотивованою, для неї характерні тенденції щодо розширювального тлумачення підстав для обмеження мирних зібрань та недостатнє використання принципу пропорційності під час балансування інтересів учасників мирних зібрань та інших громадян. Крім того, наявні узагальнення української судової практики щодо цієї сфери також виявилися нездатними вирішити наявні проблеми правозастосування.

Одним з можливих виходів є потреба ширшого використання практики Європейського суду з прав людини, яка дає змогу відповісти на більшість питань, що виникають у питаннях забезпечення права на мирні зібрання. Що

важливо, практика Європейського суду, дає можливість використовувати її не лише суддями, але й є гарним орієнтиром для роботи правоохоронних органів під час проведення мирних зібрань. Водночас, результати нашого дослідження показують, що на сьогодні у застосуванні практики Європейського суду з прав людини є чимало проблем. Зокрема, поширеними є випадки викривленого тлумачення рішень Європейського суду з прав людини, що спотворюють зміст рішення цього Суду. Актуальною є також проблема з доступом до рішень Європейського суду, оскільки значна частина з них доступна лише англійською або французькою мовою.

За таких обставин, найкращим способом вирішення наявних проблем у правозастосування є покращення нормативного регулювання у сфері мирних зібрань на національному рівні. Так, вважаємо за необхідне запропонувати викласти статтю 39 Конституції у такій редакції: *«1. Кожен має право організувати або брати участь у мирному зібранні у публічному місці. 2. Законом може бути встановлений обов'язок попереднього сповіщення національної поліції про проведення мирних зібрань. 3. Держава гарантує охорону мирних зібрань, про які були завчасно повідомлені органи національної поліції. 4. Здійснення права на мирні зібрання не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені судом на підставі закону, є необхідними в демократичному суспільстві, в інтересах громадської або національної безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або для захисту прав і свобод інших осіб. Обмеження мають бути пропорційними обставинам, що його викликали, та не порушувати сутність права на мирні зібрання»*. На наш погляд, пропонована редакція Конституції краще відповідає найкращим європейським практикам у сфері мирних зібрань, оскільки не створює перешкод для проведення окремих мирних зібрань без завчасного повідомлення, дозволяє оптимізувати ресурси на опрацювання повідомлень щодо проведення зібрань через звернення організаторів до органів поліції тощо.

Крім того, вважаємо, що удосконалення нормативної бази у сфері мирних зібрань має відбуватися за такими напрямками:

- закріплення принципів права на мирні зібрання та позитивних обов'язків держави щодо проведення мирних зібрань на законодавчому рівні;
- визначення порядку і строків повідомлення про проведення мирних зібрань для тих випадків, коли організатори мирних зібрань потребують від держави виконання позитивних обов'язків;
- закріплення можливості проведення спонтанних мирних зібрань;
- остаточне припинення дії актів місцевих органів влади, що регулюють порядок здійснення права на мирні зібрання на місцевому рівні та чітке розмежування мирних зібрань та інших масових заходів у законодавстві;
- введення чіткого обов'язку для органів державної влади та органів місцевого самоврядування використовувати практику Європейського суду з прав людини як джерело права;
- конкретизація прав учасників мирних зібрань;
- скасування дискримінаційного регулювання щодо окремих видів мирних зібрань;
- запровадження обов'язкової індивідуальної ідентифікації працівників правоохоронних органів, що працюють під час мирних зібрань.

Крім того, вважаємо за доцільне запропонувати розпочати дискусію щодо оптимальних способів подолання колізій між правом на мирні зібрання та правом власності, які виникають, зокрема, під час проведення мирних зібрань на територіях торгових центрів, інших приміщень без згоди їх власника. Також варто глибше дослідити проблему зловживання правом на мирні зібрання з боку учасників мирних зібрань та органів правопорядку, що може бути предметом наступних наукових досліджень.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження зроблено висновки, пропозиції та узагальнення, найважливішими з яких є:

1. Мирні зібрання як історичне явище зародилося ще у період первісного суспільства. Свого подальшого розвитку це явище набуло у часи Античності та Середньовіччя та за багатьма ознаками було подібним до мирних зібрань у сучасному розумінні. Проте лише наприкінці доби Просвітництва у західних державах почався процес перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії у суб'єктивне право, що було пов'язано з розвитком конституційного парламентаризму та поширенням ідей політичного лібералізму.

2. Термін «мирні зібрання» може розглядатися у двох значеннях, одним з яких є мирне зібрання як правова категорія. Як правове явище мирні зібрання характеризуються: а) усвідомленою (осмисленою) зустріччю групи осіб, б) що відбувається з метою публічного висловлення або формулювання спільних поглядів в) у певному фізичному місці (території, маршруті) г) та проходить у мирний спосіб. Окрім основних ознак, існує також чимало факультативних, які можуть виконувати допоміжну роль для розмежування мирних зібрань та суміжних явищ (наприклад, наявність організатора зібрання, сповіщення про його проведення відповідних органів влади, наявність допоміжних засобів для ефективної комунікації тощо).

3. Право на мирні зібрання споріднене з багатьма іншими суміжними правами, однак відрізняється від них рядом ознак.

Так, з правом на свободу вираження поглядів мирні зібрання споріднені через зміст повідомлення, яке може доноситься через свободу зібрань або через свободу вираження поглядів. Водночас очевидна відмінність між цими правами полягає у тому, що свобода зібрань передбачає не тільки передання певного повідомлення, але й передбачає сукупність фізичних дій, спрямованих на

публічне донесення своєї позиції, яка до того ж мусить бути виражена групою осіб.

Право на свободу мирних зібрань має також тісний історичний зв'язок з правом на свободу асоціацій, які переважно і виступають організаторами мирних зібрань. Однією ж з ключових відмінних рис між цими правами є зорієнтованість намірів учасників. На відміну від мирних зібрань, фокус уваги яких переважно спрямований на вузьку мету у теперішньому часі, створення асоціації відображає намір подальшої постійної взаємодії у майбутньому, який мають її учасники.

З правом на колективне звернення мирні зібрання пов'язують низка спільних ознак, як от: можливість реалізації лише групою осіб, спрямованість на досягнення короткострокової мети, можливість використання для досягнення як приватних так і публічних цілей тощо. Однак, на противагу праву на колективне звернення, право на свободу мирних зібрань може бути спрямовано не лише до органів влади, але й до суспільства у цілому чи до певних його груп або представників. До того ж, на відміну від права на колективне звернення, реалізація права на мирні зібрання неможлива за фізичної відсутності учасників на місці його проведення.

Так само як і право на повстання, право на мирні зібрання є правом людини, яке реалізуються шляхом колективних дій. Мирні зібрання, на сьогодні, є обов'язковою умовою реалізації права на повстання в цивілізованих суспільствах. Навіть за наявності ознак тиранії і гноблення, перш ніж народ може вдатися до повстання, мають бути використані всі мирні методи, у тому числі і в першу чергу ті, що надає право на мирні зібрання. У разі, якщо цього не зробити, навіть у випадку успіху, повстання ризикує втратити свою легітимність та бути сприйнятим як державний переворот з усіма відповідними наслідками. Однак мирних зібрань як необхідної передумови права на повстання можна уникнути за наявності неспростованих обґрунтованих

очікувань, що вони не матимуть жодного змісту і лише призведуть до репресій щодо їх учасників.

4. Зроблено висновок про те, що право на мирні зібрання належить до індивідуальних прав людини, що реалізується шляхом колективних дій. Ця позиція аргументована насамперед тим, що на відміну від прав, що традиційно відносять до колективних, право на мирні зібрання є простою сукупністю індивідуальних прав осіб на висловлення певної позиції через сукупність узгодженість фізичних дій, що вживаються щонайменше двома особами.

5. Незважаючи на те, що право на мирне зібрання до певної межі може бути елементом політичної дії і може розглядатися як непрямий еквівалент участі у державних справах, його не слід відносити до прав «громадян». Відповідно не слід надавати державі дискреційні повноваження щодо наділення або не наділення цим правом іноземців та осіб без громадянства, адже це суперечить самій природі права на мирні зібрання.

6. Міжнародні стандарти права на мирні зібрання з одного боку складаються з сукупності еталонних принципів та норм, щодо яких держави надають безпосередню або опосередковану згоду, з іншого – до них належить норми, що розвивають, конкретизують та уточнюють положення щодо захисту права на мирні зібрання, які знаходять своє відображення у документах авторитетних міжнародних організацій та установ, що займаються правами людини.

7. На основі систематизації практики Європейського суду з прав людини щодо мирних зібрань та зроблено такі узагальнення:

- втручанням у право на свободу мирних зібрань можуть бути визнані будь-які дії або бездіяльність загального або індивідуально характеру вжиті до, під час або після проведення мирного зібрання, навіть якщо такі дії не мали видимого впливу на фактичне проведення мирних зібрань, або формально-юридично не пов'язані з його наслідками. Втручання у право на проведення мирних зібрань може також полягати у бездіяльності органів влади, у тих випадках, де розумно

можна було сподіватися на вжиття активних заходів з боку держави, у тому числі спрямованих на захист демонстрантів від порушення їх прав третіми особами;

- будь-яке втручання у право на мирні зібрання повинно бути передбачене законом, з чого випливають дві вимоги. По-перше, закон має бути доступним для громадянина, по-друге, законодавчі норми повинні бути сформульовані з достатньою точністю, яка дасть змогу передбачити наслідки, до яких може призвести та чи інша дія залежно від обставин;

- обмеження права на мирні зібрання повинно переслідувати легітимні цілі, визначені Конвенцією. У випадках, коли посилення на конвенційні легітимні цілі є лише формальним, а натомість існують переконливі і достатні свідчення, що наведене обґрунтування необхідності обмеження свободи мирних зібрань не було істинним, Суд може визнати, що обмеження свободи мирних зібрань не переслідувало легітимних цілей;

- будь-яке обмеження права на мирні зібрання повинно бути «необхідним у демократичному суспільстві». Цей вислів означає, що втручання у право на свободу мирних зібрань має відповідати невідкладним соціальним потребам і, зокрема, бути пропорційним поставленій законній меті;

- важливою складовою критерію «необхідності у демократичному суспільстві» є дотримання принципу пропорційності, якого особливо важливо дотримуватися при балансуванні прав учасників мирного зібрання та суспільних інтересів. Загалом Європейський суд з прав людини визнає право учасників зібрання на вираження своєї позиції таким, що переважає над тимчасовими незручностями, яких зазнають особи, що не беруть участі у зібранні. Виняток становлять ситуації, у яких учасники мирного зібрання явно зловживають своїм правом, зокрема, якщо єдиною метою учасників є прагнення внести хаос у звичайний перебіг життя і, таким чином, реалізувати свою корисливу мету на привернення суспільної уваги;

- існує презумпція правомірності проведення мирного зібрання, адже лише переконливі та вагомі причини можуть виправдати втручання у це право.

У зв'язку з цим, прийнятними умовами для попереднього обмеження мирних зібрань можуть бути лише явні свідчення про насильницькі наміри організаторів та учасників зібрання, а також їхня відмова від демократичних принципів. Тягар спростування презумпції на користь проведення мирного зібрання завжди покладається на державу. При цьому Суд вважає абсолютно недостатнім саме лише твердження органів влади про високі ризики виникнення насильства для обґрунтування попереднього обмеження мирних зібрань;

- держави мають певні позитивні обов'язки щодо створення належних комфортних умов для реалізації особами свого права на мирні зібрання. Зокрема, до таких обов'язків належить забезпечення належної підготовки поліції до мирних зібрань, у яких можна розумно очікувати високого ризику застосування насильства, та готовність поліції до своєчасної реакції на безпосередні вияви насильства щодо учасників мирних зібрань;

- держави повинні проявити певний ступінь толерантності до проведення мирних зібрань, навіть у випадках формального порушення законодавства, для того щоби свобода мирних зібрань не була позбавлена своєї суті. Водночас у тих випадках, коли достатній ступінь толерантності продемонстрований, держава може припинити мирні зібрання або піддати адміністративним санкціям його учасників.

8. За результатами аналізу джерел права на мирні зібрання, що використовуються в Україні, рекомендовано не використовувати деякі з цих джерел (зокрема, нормативні акти органів місцевого самоврядування, які визначають процедуру проведення зібрань у певних населених пунктах) через їх невідповідність Конституції та законам України.

9. Національне законодавство наділяє суди ширшими можливостями щодо захисту свободи мирних зібрань, аніж законодавство багатьох інших країн. Так, в Україні суди мають виключні повноваження обмежувати право на мирні зібрання, а не лише можливість контролювати законність дій виконавчих

чи правоохоронних органів щодо обмеження цієї свободи, як це відбувається у більшості іноземних держав. Однак попри широкі повноваження українська судова практика здебільшого була репресивною щодо свободи мирних зібрань, зокрема для неї була характерна неуніфікованість, розширювальне тлумачення підстав для обмеження свободи мирних зібрань, слабка вмотивованість більшості судових рішень, стійка залежність між судовою практикою та політичною ситуацією. Лише після Революції Гідності намітилися деякі позитивні тенденції щодо зміни репресивної судової практики. Зокрема, суди значно частіше почали відмовляти у задоволенні позовів щодо обмеження мирних зібрань, зменшилась кількість осіб, притягнених до адміністративної відповідальності за порушення порядку проведення зібрань тощо. Існує також стійка тенденція до зменшення кількості судових справ щодо обмеження права на мирні зібрання, через те, що органи влади значно рідше звертаються з такими позовами.

10. Серед напрямів удосконалення нормативного регулювання щодо мирних зібрань пропонується:

- закріпити принципи права на мирні зібрання та позитивні обов'язки держави щодо проведення мирних зібрань на законодавчому рівні;
- визначити порядок і строки повідомлення про проведення мирних зібрань лише для тих випадків, коли організатори мирних зібрань потребують від держави виконання позитивних обов'язків;
- остаточно припинити дії актів місцевих органів влади, що регулюють порядок здійснення права на мирні зібрання на місцевому рівні
- чітко розмежувати мирні зібрання та інші масові заходи у законодавстві;
- конкретизувати основні права учасників мирних зібрань (зокрема, право використовувати тимчасові конструкції під час проведення зібрань);
- скасувати дискримінаційне регулювання щодо окремих видів мирних зібрань;

- запровадити обов'язкову індивідуальну ідентифікацію працівників правоохоронних органів, що працюють під час мирних зібрань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Mead D. The new law of peaceful protest rights and regulations in the human rights act era. Oregon: Oxford and Portland, 2010. 499 p.
2. Ishay M. The history of human rights: from ancient times to the globalization era. Ishay, 2008 / University of California Press Berkeley and Los Angeles, California. 450 p.
3. Liiry O. Right to freedom of Assembly in Europe: How are the domestic regulation able to address the developments and potential problems of the right to freedom of assembly in the light of international standard of the right? *Oya Liiry*. 2011. URL: <https://www.duo.uio.no/handle/10852/22685?show=full> (дата звернення: 03.04.2015).
4. Baylen L. «Tavern Talk» and the Origins of the Assembly Clause : Tracing the First Amendment's Assembly Clause Back to its Roots in Colonial Taverns. *Hastings constitutional law quarterly*. 2011.
5. Inazu J. The forgotten Freedom of assembly. *Chapel Hill*. 2007. URL: http://law.wustl.edu/faculty_profiles/documents/inazu/ForgottenFreedomAssembly.pdf (дата звернення: 03.04.2015).
6. Smith G. The Development of the Right of Assembly – A Current Socio-Legal Investigation. *William & Mary Law Review*. 1967. URL: <http://scholarship.law.edu/scholar/796/> (дата звернення: 04.04.2015).
7. Brod N. Rethinking a reinvigorated Right to Assemble. *Duke Law Journal*. 2013. URL: <http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3397&context=dlj> (дата звернення: 08.04.2015).
8. R. von-Mohl. Die Polizeiwissenschaft nach dem Grundsätzen des Rechtsstaates. *Zubingen*. 1833. URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10766998_00007.html (дата звернення: 13.04.2015).
9. Wong K. A Comparative study of laws of Assembly in China: Historical Continuity or Political Departure. *A Comparative Study of Laws of Assembly in the*

China. 2006. URL: http://blog.hawaii.edu/aplpj/files/2011/11/APLPJ_07.2_wong.pdf
(дата звернення: 17.04.2015).

10. Nathanson N. Constitutional protection of freedom of assembly in Japan and the United States. *International & Comparative Law Quarterly*. 1044 p.

11. Svensson F. Liberal democracy and group rights: the legacy of individualism and its impact on Indian tribes. *Political studies*. 1979. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9248.1979.tb01213.x/abstract>
(дата звернення: 15.05.2015).

12. Reddy S. Collective rights and common security: A normative examination. 1994. URL: <http://www.columbia.edu/~sr793/66CollectiveRights.pdf>
(дата звернення: 03.12.2014).

13. Bates E. The evolution of the European Convention on Human Rights: From its Intecption to the Creation of a Permanent Court of Human Rights. Oxford: University Press, 2010. 571 p.

14. Quint P. Civil Disobedience and the German courts. New York: Routledge-Cavendish, 2008. URL: <https://searchworks.stanford.edu/view/9519077>
(дата звернення: 05.04.2015).

15. Herman Pritchett. Constitutional Civil Liberties. 1984.

16. Akandji-Kombe J. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights «Positive obligations under the European Convention on Human Rights. *Human rights handbooks*. 2007. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007ff4d> (дата звернення: 16.06.2016).

17. Musial-Karg M. The Election Silence in contemporary democracies. Questions about the sense of election silence in the Age of Internet. 2013. URL: <http://przeglad.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/11/pp-3-2013-099-110.pdf> (дата звернення: 16.06.2016).

18. Антологія лібералізму: політико-правові вчення та верховенство права / упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; відп. ред. С. Головатий; наук. ред. С. Головатий. Київ: Вид-во «Книги для бізнесу», 2008. 992 с.
19. Case De Jonge v. Oregon 299 U.S. 353 (1937)
20. Шевченко А.Є., Кармаліта М.В. Вплив правової доктрини на правотворчий процес в Україні. *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. Том 3, № 36 (2015). С. 52–57.
21. Серeda М. Перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії у суб'єктивне право. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 1. С. 178–184.
22. Серeda М. Співвідношення права на свободу мирних зібрань із суміжними правами. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 4. С. 97–108.
23. Серeda М. Дотримання принципу пропорційності при блокуванні доріг у контексті реалізації права на мирні зібрання в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. - Т. 181. С. 82–86.
24. Куйбіда Р., Серeda М. Підстави для обмеження свободи мирних зібрань у практиці адміністративних судів. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 1. С. 155–163.
25. Бродянский Д. Л. История первобытного общества. Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2003. 109 с.
26. Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Ленинград: 1935. 373 с.
27. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества: учебник для вузов по спец. «История». Москва: Высшая школа, 1990. 351 с.
URL: <http://www.istmira.com/istoriya-pervobytnogo-obshhestva/402-stadiya-rannepervobytnoj-rannerodovoj-obshhiny.html> (дата звернення: 02.02.2015).

28. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. 2-е изд., исправ. и допол. Москва: Изд-во «Наука», 1994. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/likurg-f.htm> (дата звернення: 02.02.2015).
29. Тищик Б. Історія держави і права країн стародавнього світу: навч. посібник. Львів: Світ, 2001. 384 с.
30. Васьковська О. Конституційне право на мирні зібрання та механізм його реалізації в Україні: дис. канд. юрид. наук. Київ, 2007. 224 с.
31. Аристотель Политика. Афинская полития. Москва: Мысль, 1997. 131 с. (Серия: «Из классического наследия»).
32. Дейвіс Норман. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Киев: Изд-во «Основи», 2014. 1464 с.
33. Ливий Т. История Рима от основания города. Москва: Наука, 2002. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/livius/index.htm> (дата звернення: 26.02.2015).
34. Матвеев В. Ф. Право публичных собраний Очерк развития и современной постановки права публичных собраний во Франции, Германии и Англии. По изд. 1909 г. Санкт-Петербург. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum2988/item2994.html> (дата звернення: 17.05.2015).
35. Пушкіна О. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: дис. д-ра юрид. наук. Острог, 2008. 457 с.
36. Головатий С. Верховенство права: монографія: у 3 кн. Київ: Вид-во «Фенікс», 2006. LXIV. Кн. 1. 1747 с.
37. G. R. C. Davis, Magna Carta, Revised Edition, British Library, 1989. URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/halsall/source/magnacarta.asp> (дата звернення: 17.05.2015).
38. Токвіль А. Про демократію в Америці. Київ, 1999. 590 с.
39. Політологічна енциклопедія: навч. посібник: в 6 кн. / уклад.: А. О. Карасевич, О. О. Карасевич, Л. С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О. О., 2016. Кн. 1. 548 с.

40. The United States Bill of Rights. URL: <http://www.gutenberg.org/0/2/2-h/2-h.htm> (дата звернення: 18.06.2015).
41. Туманов В. А. Французская республика: Конституция и законодательные акты. Москва: Прогрес, 1989. 445 с.
42. Constitution de 1791. URL: <http://www.conseilconstitutionnel.fr/conseilconstitutionnel/francais/laconstitution/les-constitutions-de-lafrance/constitution-de-1791.5082.html> (дата звернення: 19.06.2015).
43. Декларация прав и обязанностей человека и гражданина. *Документы истории Великой французской революции*: в 2 т. / отв. ред. А. В. Адо. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1990. Т. 1. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1795.htm> (дата звернення: 19.06.2015).
44. Дерюжинский В. Ф. Полицейское право: пособие для студ. 3-е изд. Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1911. XII, 550 с.
45. Мельник Р. Право мирних зібрань у системі адміністративного права Німеччини. URL: <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-5-2013/item/207-pravo-myrykh-zibran-u-systemi-administratyvnoho-prava-nimechchynu-melnyk-r-s> (дата звернення: 19.06.2015).
46. Human rights in Japan / Asia-Pacific Human Rights Information Center. URL: <https://www.hurights.or.jp/english/hurights1/human-rights-in-japan.html> (дата звернення: 9.08.2015).
47. The Constitution of the Empire of Japan. *Translated by Ito Miyoji*. URL: <http://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c02.html#s2> (дата звернення: 9.08.2015).
48. Временная Конституция Китайской Республики. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XX/1900-1920/Sinhaj_rev/61-80/75.htm (дата звернення: 10.08.2015).
49. Конституция Китая 1982 года. URL: http://chinalawinfo.ru/constitutional_law/constitution/constitution_ch2 (дата звернення: 10.08.2015).
50. Колосов И. Конституционное право граждан на проведение собраний, митингов и демонстраций, шествий и пикетирования, и его

реализация в субъектах Российской Федерации, находящихся в пределах Южного федерального округа. Дис. канд. юр. наук. Ставрополь:, 2005. 197 с.

51. Манифест об усовершенствовании государственного порядка от 17.10.1905 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/oct1905.htm> (дата звернення: 02.09.2015).

52. Именной высочайший Указ Правительствующему сенату о временных правилах о собраниях от 04.03.1906 г. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5206/> (дата звернення: 03.09.2015).

53. Vyrentsov v. Ukraine, no. 20372/11 , 11 April 2013

54. Васьковська О. Конституційне право на мирні зібрання та механізм його реалізації в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2007. 21 с.

55. Денісова М. Правове забезпечення реалізації конституційного права на мирні зібрання в Україні: дис. канд. юрид. наук. Харків, 2010. 215 с.

56. Качур В. Прийняття та структура Конституції Австрії 1867 р. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів та природокористування України. Серія: «Право»*. 2012. Вип. 173 (3). С. 20–27.

57. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger, Fassung vom 15.10.2017. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000006> (дата звернення: 13.09.2015).

58. III Універсал Української Центральної Ради 1917 року. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html> (дата звернення: 14.09.2015).

59. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29.04.1918 р. URL: <http://web.archive.org/web/20081206132214/http://vi-legas.com.ua/content/view/1823/109/> (дата звернення: 14.09.2015).

60. Адміністративне право і процес УНР в екзистенції: невідома правнича спадщина України / уклад.: І. С. Гриценко, В. М. Бевзенко, С. О. Коваль,

А. І. Бевз, І. В. Паламарчук, О. В. Гура, А. В. Кравченко, Р. С. Сметанюк; за заг. ред. І. С. Гриценка. Київ: Дакор, 2015. 500 с.

61. Васечко Л. О. Еволюція прав людини під впливом процесів глобалізації. *Форум права*. 2010. № 4. С. 121–126.

62. Руководящие принципы по свободе мирных собраний / Бюро по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) ОБСЕ. Варшава: БДИПЧ, 2007. 117 с.

63. Руководящие принципы по свободе мирных собраний / Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) ОБСЕ. 2-е изд. Варшава: БДИПЧ, 2011. 195 с.

64. Compilation of Venice Commission Opinions concerning Freedom of Assembly assembly Strasbourg, 1 July 2014. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2014\)003-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2014)003-e) (дата звернення: 03.10.2015).

65. Opinion on the Draft Law on Meetings, Rallies and Manifestations of Bulgaria adopted by the Venice Commission at its 79th Plenary Session (Venice, 12–13 June 2009). Strasbourg, 23 June 2009. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2009\)035-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2009)035-e) (дата звернення: 03.10.2015).

66. Франковски С., Гольдман Р., Лентовска Р. Верховный Суд США о гражданских правах и свободах. Вршава: БЕГА, 254 с.

67. Речицкий В. В. Символическая реальность и право. Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. 732 с.

68. Постанова Черкаського окружного адміністративного суду у справі № 2а/2370/149/2012 від 14.01.2012 р.

69. Varankevich v. Russia, no. 10519/03, 26 July 2007.

70. Що таке мирне зібрання? *Мирні зібрання в Україні – Quo Vadis?* / Центр політико-правових реформ. 2013. URL: <http://www.pravo.org.ua/component/content/article/163-maxwidth/2012-04-21-15-17-54/920-shcho-take-myrne-zibrannia-i-shcho-nym-ne-ie.html> (дата звернення: 07.11.2015).

71. Djavit An v. Turkey, no. 20652/92, ECHR 2003-III.

72. Сексизм, гендер, відповідальність: як конфлікт у Могилянці зрушив проблему насилля у вишах. *Українська правда*: Інтернет-видання. URL: <http://life.pravda.com.ua/society/2017/07/4/225112/> (дата звернення: 13.07.2017).
73. *Appleby and Others v The United Kingdom*, no. 44306/98, 6 May 2003, ECHR 222.
74. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 3-тє вид. Київ: Алерта, 2012. 520 с.
75. Теорія держави і права: навч. посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2013. 348 с.
76. Рабінович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. 2015. № 2. С. 9–23.
77. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.
78. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С. 13–39.
79. Шаповал В. Феномен прав і свобод людини та громадянина (теоретико-правовий і конституційний аспекти). *Право України*. 2015. № 2. С. 24–45.
80. Глава МВС Аваков домовився з митрополитом Онуфрієм про автобуси і Володимирську гірку. *Україна молода*: Інтернет-видання. URL: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/2006/101585/> (дата звернення: 30.08.2016).
81. Окрема думка судді Конституційного Суду України С. Литвинова стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6-pn-2016_2.pdf (дата звернення: 17.12.2016).

82. Мельник Р. Категорія «зібрання» та її належне тлумачення як одна з передумов реалізації права на участь у мирному зібранні. *Журнал Східноєвропейського права*. 2014. № 2. С. 4–9.
83. *Cisse v. France*, no. 51346/99, ECHR 2002-III
84. Ковалко Н. Деякі аспекти співвідношення індивідуальних та колективних прав. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 2 (14). С. 209–214.
85. Ковальова Т. Індивідуальні і колективні мовні права: проблеми диференціації і реалізації. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 4 (39). С. 83–89.
86. Ларс Фр. Г. Сведсен. Філософія свободи / пер. з норвезької. Львів: Вид-во Аннети Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.
87. Дайси А. Основы государственного права Англии / под ред. А. С. Былкина, А. А. Кизеветтера, М. И. Коновалова, М. Н. Милюкова, П. И. Новгородцева, В. Д. Соколова, А. И. Чупрова. 6-е изд. Москва, 1905. 658 с.
88. Постанова Кіровоградського окружного адміністративного суду у справі № 1170/2а-3514/12 від 25.10.2012 р.
89. *Kivenmaa v. Finland*, Communication No. 412/1990, U.N. Doc. CCPR/C/50/D/412/1990 (1994)
90. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.03.2015).
91. SAINT THOMAS AQUINAS, SUMMA THEOLOGICA, Pt. 1-11, QQ 90-97 (trans. Fathers of the English Dominican Province) (1947-48).
92. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 405 с.
93. Пейн Томас. Права людини / пер. з англ. І. Савчак. Львів: Літопис, 2000. 288 с.

94. Declaration and Resolves of the First Continental Congress, 1774: Documents in Law, History and Diplomacy. URL: http://avalon.law.yale.edu/18th_century/resolves.asp (дата звернення: 07.02.2016).
95. Дубічинський В. В. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків: Школа, 2009. 1008 с.
96. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, Т. 9. URL: <http://sum.in.ua/s/mizhnarodnyj> (дата звернення: 02.02.2016).
97. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2003. Т. 5: А–С. 733 с.
98. Касараба Ю. Я. Адміністративно-правове забезпечення впровадження міжнародно-правових стандартів у діяльність органів міліції України: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2009. 18 с.
99. Кирпачов О. А. Міжнародні стандарти прав і свобод людини і механізми їх забезпечення та захисту. *Вісник Донецького національного університету*. 2010. URL: <http://www.stattionline.org.ua/pravo/65/9950-mizhnarodni-standarti-prav-ta-svobod-lyudini-i-mexanizmi-%D1%97x-zabezpechennya-ta-zaxistu.html> (дата звернення: 04.02.2016).
100. Добрянський С. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: дис. канд. юрид. наук. Львів, 2002. 180 с.
101. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 18–28.
102. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. *Права людини. Міжнародно-правові договори України, декларації, документи*. Київ., 1992. 239 с.
103. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р.: документи ООН A/RES/2200 A (XXI). URL: <https://treaties.un.org/>

doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf (дата звернення: 04.02.2016).

104. Конвенція про права дитини: схвалена резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1995 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 04.02.2016).

105. Консолідовані версії договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2010. С 83/3. URL: <https://minjust.gov.ua/file/23491> (дата звернення: 04.02.2016).

106. American Convention on Human Rights «Pact of San Jose, Costa Rica». URL: http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.pdf (дата звернення: 04.02.2016).

107. African Charter on Human and People's Rights / Adopted in Nairobi June 27, 1981. URL: <http://www.humanrights.se/wp-content/uploads/2012/01/African-Charter-on-Human-and-Peoples-Rights.pdf> (дата звернення: 04.02.2016).

108. Arab Charter on Human Rights / Adopted on May 22, 2004 by League of Arab States. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/loas2005.html?msource=UNWDEC19001&tr=y&aud=3337655> (дата звернення: 04.02.2016).

109. Report of the Special Rapporteur on the rights to freedom of peaceful assembly and of association, Maina Kiai / Best practices on promoting the rights to freedom of peaceful assembly and of association, p. 8 / 21 May, 2012 A/HRC/20/27. URL: http://freeassembly.net/wp-content/uploads/2013/10/A-HRC-20-27_en-annual-report-May-2012.pdf (дата звернення: 09.02.2016).

110. Макаренко О. Ю. «М'яке право» у системі міжнародного права: доктринально-аналітичний аспект. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського*: матеріали четвертої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 08–09 лист. 2013 р.) / відп. за випуск М. І. Пашковський; Національний ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 43–45.

111. Setting international standards in the field of human rights / Res. GA UN 41/120. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/500/56/IMG/NR050056.pdf?OpenElement> (дата звернення: 09.02.2016).

112. Сиракузские принципы толкования ограничений и отступлений от положений Международного пакта о гражданских и политических правах: документ ООН E/CN.4/1985/4, Приложение (1985). URL: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14624> (дата звернення: 09.02.2016).

113. Human Rights Council [resolution 15/21](#). URL: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/AssemblyAssociation/Pages/SRFreedomAssemblyAssociationIndex.aspx> (дата звернення: 09.02.2016).

114. Report of the Special Rapporteur on the rights to freedom of peaceful assembly and of association, Maina Kiai / The exercise of the rights to freedom of peaceful assembly and of association in the context of elections. 7 August 2013 A/68/299. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/FAssociation/A_68_299_en.pdf (дата звернення: 09.02.2016).

115. Sergey Kuznetsov v. Russia, no. 10877/04, 23 October 2008.

116. Шевчук С. Две концепции свободы и Украина. *Зеркало недели*. 1998. URL: http://gazeta.zn.ua/LAW/dve_kontseptsii_svobody_i_ukraina.html (дата звернення: 17.04.2016).

117. Фейнберг Дж., Коулмен Дж. Філософія права: антологія / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 2007. 1253 с.

118. Васюк Н., Рожкова М. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як обов'язковий міжнародний договір про систему наднаціонального контролю за дотриманням прав людини. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 13. С. 117–119.

119. Толстенко В. Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: заборона катувань. *Право і суспільство*. 2014. № 1.2. С. 315–318.

120. Капустинський В. Вплив діяльності Європейського суду з прав людини на формування національних правозахисних систем і дотримання державами стандартів захисту прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: 2006. 262 с.

121. The European Court of Human Rights in facts and figures. *Strasbourg cedex*. 2016. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Facts_Figures_2015_ENG.pdf (дата звернення: 05.12.2016).

122. Супрун Д. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 229 с.

123. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ: Реферат, 2006. 786 с.

124. Plattform "Ärzte für das Leben" v. Austria, 21 June 1988, Series A no. 139.

125. Куйбіда Р. О., Серeda М. Л. Свобода мирних зібрань: українська версія. *Democracy reporting international*. 2017. URL: http://democracy-reporting.org/wp-content/uploads/2017/02/DRI-UA_Freedom-of-Assembly_ua.pdf (дата звернення: 07.08.2017).

126. Makhmoudov v. Russia, no. 35082/04, 26 July 2007.

127. Waczkowski and Others v. Poland, no. 1543/06, 3 May 2007.

128. Huseynli and Others v. Azerbaijan, nos. 67360/11, 67964/11 and 69379/11, 11 February 2016.

129. Primov and Others v. Russia, no. 17391/06, 12 June 2014.

130. Informationsverein Lentia and Others v. Austria, 24 November 1993, Series A no 276.

131. Promo Lex and others v. The Republic of Moldova, no. 42757/09, 24 February 2015.

132. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2010. № 2. С. 55–64.
133. *Ezelin v. France*, 26 April 1991, Series A no. 202.
134. *Trofimchuk v. Ukraine*, no. 4241/03, 28 October 2010.
135. *Sunday Times v. the United Kingdom* (no. 1), 26 April 1979, Series A no. 30.
136. *Steel and Others v. the United Kingdom*, 23 September 1998, Reports of Judgments and Decisions 1998-VII.
137. *Stankov and the United Macedonian Organization Pinden v. Bulgaria*, nos. 29221/95 and 29225/95, ECHR 2001-IX.
138. *Christian Democratic People's Party v. Moldova*, no. 28793/02, ECHR 2006-II.
139. *Young, James and Webster v. the United Kingdom*, judgment of 13 August 1981, Series A no. 44.
140. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 49–55.
141. Тоцький Б. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 70–74.
142. *Oya Ataman v. Turkey*, no. 74552/01, ECHR 2006-XIII.
143. *Éva Molnár v. Hungary*, no. 10346/05, 7 October 2008.
144. Мельник Р. Право на мирні зібрання. Законодавство. Коментар. Судова практика. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 240 с.
145. «Sitzblockade III» German Constitutional Court, judgment of 24 October 2001.
146. *Barraco v. France*, no. 31684/05, 5 March 2009.
147. *Kudrevičius and Others v. Lithuania*, no. 37553/05, 26 November 2013.
148. *Kudrevičius and Others v. Lithuania [GC]*, no. 37553/05, 15 October 2015.

149. Eugen Schmidberger, Internationale Transporte and Planzüge v. Austria, (C-112/00, ECJ judgment of 12 June 2003).
150. Barankevich v. Russia, no. 10519/03, 26 July 2007.
151. Christians against racism and fascism v. United Kingdom, no. 8440/ 78, 16 uly 1980.
152. Christian Democratic People's Party v. Moldova , no 25196/04, 2 February 2010.
153. Christian Democratic People's Party v. Moldova, no 28793/02, 1 January 2001.
154. Akandji-Kombe J-F. Positive obligations under the European Convention on Human Rights: A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2007. 72 p.
155. Identoba and others v. Georgia, no. 73235/12, 12 May 2015.
156. Frumkin v. Russia, no. 74568/12, 5 January 2016.
157. Постанова Львівського окружного адміністративного суду у справі № 2а-5918/09/1370 від 18.09.2009 р.
158. Bukta and Others v. Hungary, no. [25691/04](#), ECHR 2007-III.
159. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 210. 640 с.
160. Ciloglu et autres c. Turquie, no. 73333/01, 6 Mars 2007.
161. Смокович М. Мирні зібрання як форма передвиборної агітації: форми судового контролю. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2014. № 1. С. 3–19.
162. Нікольська О., Кіріна І. Конституційне право на мирні зібрання: проблеми реалізації. *Юридична Україна*. 2013. № 3. С. 33–37.
163. Остапенко В. Судові гарантії реалізації права на мирні зібрання. *Проблеми законності*. 2015. Випуск 130. С. 61–71.
164. Мельник Р. Форми мирних зібрань та їх характеристика через призму статті 39 Конституції України / Центр політико-правових реформ. 2013.

URL: <http://old.pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw/humanrights/1553-roman-melnyk.html> (дата звернення: 16.11.2015).

165. Правове регулювання свободи мирних зібрань / упоряд.: Є. Захаров, В. Яворський; худож.-оформлювач Б. Захаров. Харків: Фоліо, 2005. 96 с.

166. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання. *Офіційний вісник України*. 2003. № 28. Ст. 1379.

167. Рішення Конституційного Суду України у справі про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій. *Офіційний вісник України*. 2016. № 79. Ст. 2649.

168. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. Мельника стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6-pn-2016_3.pdf (дата звернення: 17.12.2016).

169. Постанова Миколаївського окружного адміністративного суду у справі № 2а-1471/12/1470 від 06.03.2012 р

170. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37.

171. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 122–130.

172. Мельник Р. Право на свободу мирних зібрань через призму практики Європейського суду з прав людини. *Журнал Європейського права*. 2014. № 3. С. 3–12.

173. Фулей Т. І. Право на свободу мирних зібрань: європейські стандарти та практика їх застосування апеляційними судами в Україні. *Судова апеляція*. 2009. № 3 (16). С. 27–36.

174. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30.

175. *Oruz v. Turkey*, no. 33401/02, 9 June 2009.

176. Онопенко В. В. Механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення. *Вісник Верховного Суду України*: офіційне наук.-практ. видання. Київ, 2011. № 7 (131). С. 4–7.

177. Пасенюк О. Урахування практики Європейського суду з прав людини у публічному адмініструванні та судочинстві: від ідеї до втілення. *Право України*. 2011. № 7. С. 80–82.

178. Андрійко А., Зеров К. Практика Європейського суду з прав людини як джерело право в Україні. *Свобода мирних зібрань в Україні*: посібник., 2015. С. 125–126.

179. Куйбіда Р., Серета М. Свобода мирних зібрань у практиці адміністративних судів: аналітичний огляд судової практики за 2010–2014 роки. / Центр політико-правових реформ. 2014. URL: http://pravo.org.ua/files/Sud/_2010-2014.pdf (дата звернення: 15.08.2017).

180. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44.

181. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24.

182. Про столицю України – місто-герой Київ: Закон України від 15.01.1999 р. № 401-XIV (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 11.

183. Конституція України 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.

184. Про визначення порядку організації та проведення у Києві недержавних масових громадських заходів політичного, культурно-

просвітницького, спортивного, видовищного та іншого характеру: рішення Київської міської ради від 24.06.1999 р. № 317/418. URL: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWWW/988630AC34D6FB2FC22573C0004CA97F?OpenDocument (дата звернення: 16.01.2018).

185. Рішення Верховного Суду США у справі «Burson v. Freeman» № 504 U.S. 191 (1992). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/504/191/case.html> (дата звернення: 10.10.2017).

186. Кодекс України про адміністративні правопорушення__від 07.12.1984 р. № 8073-X (зі змінами). *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 5.

187. Постанова Солом'янського районного суду м. Києва № 51461214 від 19.09.2014 р.

188. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27.

189. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 08.02.1995 р. № 39/95-ВР (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 12.

190. Шевченко А.Є., Денісова М.М., Денісова О.С. Реалізація конституційного права на мирні зібрання в Україні: монографія / - Донецьк:2011 – с. 253.

191. Зубар Н., Северин О. Карти (не)свободи мирних зібрань в Україні / Дослідження ГО «Майдан моніторинг». URL: <http://maidan.org.ua/2013/05/natalka-zubar-oleksandr-severyn-karty-nesvobody-myrynyh-zibran-v-ukrajini/> (дата звернення: 15.11.2017).

192. Про практику розгляду судами справ про адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління (статті 185–185² Кодексу про адміністративні правопорушення): лист Верховного Суду України. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/>

[\(documents\)/297C19D4729B8B67C2257B7C00432A88](#) (дата звернення: 15.10.2017).

193. Доклад Специального докладчика по вопросу о правах на свободу мирных собраний и ассоциаций в контексте многосторонних учреждений /N A/69/365 от 01.09.2014 г. 30 с. URL: <http://freeassembly.net/wp-content/uploads/2014/10/Multilaterals-report-RU.pdf> (дата звернення: 01.12.2017).

194. Пасенюк О. Судові перспективи обмеження права на мирні зібрання: стан і перспективи. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2011. № 4. С. 6–18.

195. Права людини в Україні – 2005: доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського; худож.-оформлювач Б. Захаров; Українська Гельсінська спілка з прав людини; Харківська правозахисна група. Харків: Права людини, 2006. 320 с.

196. Яка ситуація із мирними зібраннями сьогодні? / Центр політико-правових реформ. URL: <http://pravo.org.ua/ua/meeting/sytuaciya/> (дата звернення: 03.06.2016).

197. Постанова Октябрського районного суду м. Полтави № 51576904 від 25.09.2015 р.

198. Pronina v. Ukraine, no. 63566/00, 18 July 2006.

199. Куйбіда Р. Суддівська помилка: критерії розмежування зловживання, недбалості та добросовісної поведінки: аналітичний звіт. Київ, 2015. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20871239-suddivska-pomilka-kriteriyi-rozmegeuvannya-zlovgeivannya,-nedbalosti-ta-dobrosovisnoyi-povedinki> (дата звернення: 16.05.2018).

200. Спільний експертний висновок Венеційської комісії і Директорату з питань правосуддя та людської гідності Генерального директорату з прав людини та правових питань Ради Європи щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Закону «Про судоустрій і статус суддів» від 18.10.2011 р.

URL: [http://www.venice.coe.int//docs/2011/CDL-AD\(2011\)033-e.pdf](http://www.venice.coe.int//docs/2011/CDL-AD(2011)033-e.pdf) (дата звернення: 16.05.2018).

201. Середя М. Судова практика у справах про мирні зібрання 2014: старі виклики і нові тенденції / Центр політико-правових реформ. URL: <http://old.pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw/humanrights/1867-maksym-sereda.html> (дата звернення: 15.07.2018).

202. Постанова Запорізького окружного адміністративного суду № 21946109 від 27.01.2012 р.

203. Постанова Харківського окружного адміністративного суду № 25872222 від 06.09.2012 р.

204. Постанова Черкаського окружного адміністративного суду № 54952265 від 13.01.2016 р.

205. Середя М. Свобода мирних зібрань – 2012: випробування судами. *Юридичний вісник України*. 2013. № 11. С. 6–7.

206. Постанова Київського окружного адміністративного суду № 36864074 від 28.01.2014 р.

207. Євтушок Ю. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості. *Громадянське суспільство*. 2012. № 22. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/3387/> (дата звернення: 17.12.2017).

208. Постанова Вищого адміністративного суду України № 38499886 від 17.04.2014 р.

209. Постанова Полтавського окружного адміністративного суду № 40617582 від 25.09.2014 р.

210. Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва № 32501184 від 19.07.2013 р.

211. Середя М. Мирні зібрання у практиці адміністративних судів 2015: масштаби змінилися, проблеми лишилися / Центр політико-правових реформ. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20871282-mirni-zibrannya-u-praktitsi->

[administrativnih-sudiv-2015-masshtabi-zminilisy,-problemi-lishilisy](#) (дата звернення: 17.12.2017).

212. Міщенко С. М., Солоткий С. А. Стаття 39 Конституції України: проблемні питання застосування. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 1 (29). С. 12–18.

213. Шкіряк З. На молебень Хресної ходи на Володимирській гірці допустять тільки громадян України. *Сьогодні*: Інтернет видання. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/na-moleben-krestnogo-hoda-na-vladimirskoy-gorke-dopustyat-tolko-grazhdan-ukrainy-shkiryak-737304.html> (дата звернення: 13.08.2017).

214. The Constitution of Georgia, 1995. URL: http://www.parliament.ge/files/68_1944_951190_CONSTIT_27_12.06.pdf (дата звернення: 19.05.2017).

215. The Constitution of Romania, 1991. URL: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371> (дата звернення: 19.05.2017).

216. Речицький В. Пропозиції до проекту Закону «Про внесення змін до розділу II Конституції України» (в рамках діяльності Робочої групи з прав, свобод і обов'язків людини і громадянина Конституційної Комісії України). Київ, 2015. 17 с.

217. ВАСУ вкотре просить суб'єктів законодавчої ініціативи якнайшвидше врегулювати питання мирних зібрань в Україні / Вищий адміністративний суд. URL: <http://www.vasu.gov.ua/123603/> (дата звернення: 06.03.2017).

218. Про зібрання: Закон Молдови від 22.02.2008 р. URL: http://legislationline.org/download/action/download/id/2711/file/Lobby%20Activities_rus.pdf (дата звернення: 19.05.2017).

219. Про свободу зібрань: Закон Вірменії від 14.04.2011 р. URL: <http://legislationline.org/documents/action/popup/id/16523> (дата звернення: 19.05.2017).

220. Яворський В. Для чого потрібен Закон про свободу зібрань. *Дзеркало тижня*: Інтернет-видання. URL: <https://dt.ua/internal/dlya-chogo-potriben-zakon-pro-svobodu-mirnih-zibran-.html> (дата звернення: 01.06.2017).
221. Бориспільська рада вирішила не впускати хресну ходу в місто / *Українська правда*: Інтернет-видання. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/07/22/7115651/> (дата звернення: 01.06.2017).
222. Постанова Харківського окружного адміністративного суду № 35468708 від 25.11.2013 р.
223. Конституційне подання щодо відповідності Конституції України положень частини шостої статті 182 Кодексу адміністративного судочинства України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ccu/5_3007.pdf (дата звернення: 02.06.2017).
224. Куйбіда Р., Серeda М, Трубенкова О. Свобода мирних зібрань в Україні: пошук оптимальної моделі регулювання. *Democracy reporting international*. 28 с.
225. Куйбіда Р., Серeda М. Заборона Євромайданів під аплодисменти Януковича. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25184372.html> (дата звернення: 03.06.2016).
226. Права людини в Україні 2009–2010. IX. Свобода мирних зібрань / Харківська правозахисна група. URL: <http://khpg.org/m/index.php?id=1298306308> (дата звернення: 26.09.2017).
227. Estonia Law enforcement Act (consolidated text of December 12, 2016). URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=431593 (дата звернення: 19.05.2017).
228. Bulgaria Law on gatherings, meetings and manifestations. URL: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/6724> (дата звернення: 19.05.2017).
229. Петренко С. Чи є судова практика джерелом права? *Право і безпека*. 2006. № 5. Ст. 33-37

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

- 1) Серeda М. Перетворення права на мирні зібрання з моральної категорії у суб'єктивне право. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 1. С. 178–184.
- 2) Серeda М. Дотримання принципу пропорційності при блокуванні доріг у контексті реалізації права на мирні зібрання в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. - Т. 181. С. 82–86.
- 3) Серeda М. Співвідношення права на свободу мирних зібрань із суміжними правами. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 4. С. 97–108.
- 4) Куйбіда Р., Серeda М. Підстави для обмеження свободи мирних зібрань у практиці адміністративних судів. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 1. С. 155–163.
- 5) Серeda М. Сутнісні ознаки «мирних зібрань» як юридичної категорії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Том 1. С. 39-43
- 6) Серeda М. Підходи Європейського суду з прав людини щодо права на свободу мирних зібрань. *Наукові записки НаУКМА*. 2018. Том 2. С. 55-62

Апробація матеріалів дисертації:

- 1) Серeda М. Пріоритетні національного законодавства щодо мирних зібрань. *Реформування національного та міжнародного права:*

- перспективи та пріоритети: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 18-19 січня 2019 р.). – Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. С. 6-9.
- 2) Середа М. Стан дотримання свободи мирних зібрань в Україні (тези не публікувалися). *Міжнародна конференція щодо ситуації у сфері дотримання прав людини в Україні після завершення місії БДППЛ-ВКНМ з оцінки стану справ із дотриманням прав людини* (м. Варшава, 18-19 вересня 2014 р.).
 - 3) Середа М., Куйбіда Р., Трубенкова О. Свобода мирних зібрань в Україні: пошук оптимальної моделі регулювання. Видання *Democracy reporting international. Київ. 2018. С. 1-28*
 - 4) Середа М., Куйбіда Р. Свобода мирних зібрань: українська версія. Науково-аналітичний звіт *Democracy reporting international. Київ. 2017. С. 1-8.*
 - 5) Середа М. *Судова практика у справах про мирні зібрання 2014: старі виклики і нові тенденції.* Науково-аналітичний матеріал Центру політико-правових реформ. Київ. 2015.
 - 6) Середа М. *Мирні зібрання у практиці адміністративних судів 2015: масштаби змінилися, проблеми лишилися.* Науково-аналітичний матеріал Центру політико-правових реформ. Київ. 2016.